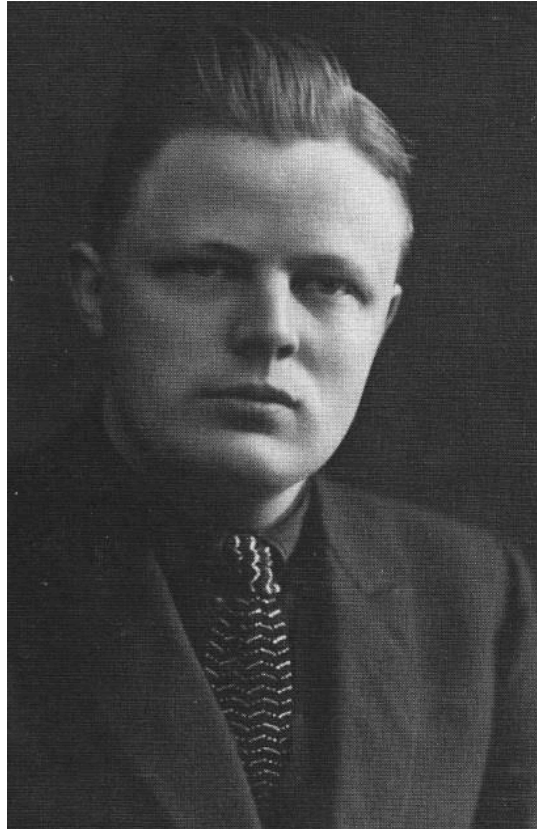


Kennis & Bevinding



Een onderzoek naar het tegoed van het onderscheid tussen de bevinding van het
Woord en de bevinding van het bestaan bij K.H. Miskotte

Naam: Rick Moeliker
Studentnummer: 2000865
Vakgebied: Beliefs
Begeleider: prof. dr. Edward van 't Slot
Beoordelaar: prof. dr. Arnold Huijgen
Datum: 31 mei 2025
Protestantse Theologische Universiteit Utrecht

*Gods verborgen omgang vinden
zielen, waar Zijn vrees in woont;
't heilgeheim wordt aan Zijn vrinden
Naar Zijn vreeverbond getoond.
'd Ogen houdt mijn stil gemoed
opwaarts om op God te letten:
Hij, Die trouw is zal mijn voet
voeren uit der bozen netten.*

Psalm 25 vers 7 (berijmd)

Want bij U is de fontein des levens; in Uw licht zien wij het licht.

Psalm 36 vers 10 (Statenvertaling)

Afbeelding op de titelpagina: Kornelis Heiko Miskotte in 1925, te vinden via Wikimedia, de foto is destijds genomen door Atelier 'Prinses' in Amsterdam.

Voorwoord

Met deze masterthesis sluit ik een periode van vijf jaar aan de PThU af en breekt er een nieuwe en spannende periode aan. Toen ik in de zomer van 2020 met de premaster begon, had ik niet gedacht deze periode al na vijf jaar weer af te sluiten. Ik ben aanvankelijk wat aarzelend aan de premaster begonnen, maar zeker na het begin van de master, in de zomer van 2022, werd mij steeds duidelijker waar mijn roeping ligt: in de kerk. Ik ben daarom blij en dankbaar dat ik de studie nu af kan ronden en straks met mijn gezin mag gaan naar de plaats waar God ons roept.

Ik ben dankbaar voor alles wat ik in deze vijf jaar heb geleerd. Daarbij wil ik in het bijzonder mijn begeleider bij deze thesis bedanken, prof. dr. Edward van 't Slot. Hij was vanaf het allereerste begin erg betrokken en heeft mij steeds van goede en doordachte feedback voorzien. Ik heb de gesprekken die we hebben gevoerd erg op prijs gesteld, niet alleen vanwege de goede adviezen, maar ook omdat hij door liet schemeren wat hem zelf beweegt om als theoloog actief te zijn en wat het geloof in Jezus Christus voor hem betekent. Dat is voor mij heel belangrijk, omdat ik geen theologie ben gaan studeren omdat het zo interessant is (dat is het ook!), maar omdat ik geloof dat Jezus Christus de Heer en Redder van deze wereld is en het heil alleen in Hem te vinden is.

Ik wil ook prof. dr. Arnold Huijgen bedanken, voor het feit dat hij mijn thesis wil beoordelen. Daarnaast wil ik alle docenten die ik in de afgelopen vijf jaar heb gehad bedanken voor alles wat ze mij hebben geleerd. De verschillen in de Protestantse Kerk zijn groot (en daar worstel ik wel eens mee), de verschillen aan de PThU dus ook. Ik heb in deze vijf jaar daarom geprobeerd om allereerst te kijken naar wat we delen, en dat wil ik blijven doen. Ik ben daarom bij alle verschillen dankbaar voor alles wat ik in mijn docenten en iedereen die aan de PThU is verbonden van Jezus Christus heb gezien.

Tenslotte wil ik mijn vrouw Pethra heel hartelijk bedanken. De afgelopen jaren waren niet gemakkelijk, maar haar liefde en steun hebben me steeds gestimuleerd om door te gaan, waarvoor ze me ook alle ruimte heeft gegeven. Zonder haar was het niet gelukt. In haar dank ik daarom onze God, naar wie alle eer gaat!

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Inleiding (5)

- 1.1 probleemstelling (5)
- 1.2 verantwoording en doelstelling (6)
- 1.3 stand van onderzoek (7)
- 1.4 bevinding: een breed begrepen begrip (8)
 - 1.4.1 *Arnold van Ruler* (9)
 - 1.4.2 *Arie de Reuver* (10)
- 1.5 onderzoeksvraag (11)
- 1.6 methodologie (11)

Hoofdstuk 2: Biografie (13)

- 2.1 inleiding (13)
- 2.2 biografie (13)
 - 2.2.1 *Kortgene* (13)
 - 2.2.2 *Meppel* (14)
 - 2.2.3 *Haarlem* (14)
 - 2.2.4 *Amsterdam* (15)
 - 2.2.5 *Leiden* (18)
 - 2.2.6 *Voorst* (20)
- 2.3 conclusie (21)

Hoofdstuk 3: Bevinding tot 1960 (22)

- 3.1 inleiding (22)
- 3.2 bevinding van het Woord en bevinding van het bestaan (22)
- 3.3 eerste tekst: 'Van verborgen omgang' (24)
- 3.4 tweede tekst: 'In ruimte gezet' (25)
- 3.5 voorlopige conclusie (27)

Hoofdstuk 4: Bevinding vanaf 1960 (29)

- 4.1 inleiding (29)
- 4.2 eerste tekst: 'Een exempel van bijbelse vroomheid' (29)
- 4.3 tweede tekst: 'De weg van het gebed' (30)
- 4.4 derde tekst: 'De enkeling en zijn strijd' (31)
- 4.5 vierde tekst: 'Op weg naar de tempel' (33)
- 4.6 vijfde tekst: 'Geloof en aanvechting' (34)
- 4.7 twee korte teksten: 'Iets over bevinding' en 'Rekenschap' (37)
- 4.8 conclusie (38)

Hoofdstuk 5: Conclusie (41)

- 5.1 beantwoording van de onderzoeksvraag (41)

- 5.1.1 *accenten* (41)
- 5.1.2 *Arnold van Ruler* (43)
- 5.1.3 *Arie de Reuver* (45)
- 5.1.4 *tegoed* (46)
- 5.2 evaluatie (46)

Bibliografie (48)

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1 probleemstelling

Wanneer drie theologen na een diepgaande studie naar de theologie van Kornelis Heiko Miskotte alle drie tot de conclusie komen dat zijn theologie niet goed is te begrijpen zonder te rekenen met het bevindelijke karakter hiervan, is het niet te veel gezegd om bevinding als een wezenskenmerk van zijn theologie aan te wijzen. Volgens Gerrit de Kruijf is het de bevinding die Miskotte onderscheidt van Karl Barth, want 'de oriëntatie op het objectieve en zakelijke heil in Christus (de inzet van Barth, red.) gaat bij hem samen met een mystieke, bevindelijke beleving van het geloof'.¹ Jan Muis schrijft dat we volgens Miskotte 'niet hoeven te veronachtzamen wat we beleven, ook niet als gelovigen. We ervaren het werk van God'. Daarbij moet niet worden gedacht aan 'onmiddellijke Godservaring of eenwording met God, maar aan bevinding, de bijbelse vroomheid die het geloof begeleidt'.² Rien van der Velden trekt de conclusie dat 'het bevindelijke karakter van de prediking van het Woord' voor Miskotte 'niet iets bijkomends is, maar de zaak zelf. De bevinding is onlosmakelijk verbonden met de objectiviteit van de verkondigde verzoening'.³

Dat betekent overigens niet dat Miskotte de bevinding ziet als voorwaarde voor het geloof. Sterker nog, tegen de opvatting heeft Miskotte zich altijd verzet. Dat maakt hem daarom onder christenen die zich tot de bevindelijk-gereformeerden rekenen ook wel verdacht.⁴ Bevinding is voor Miskotte een breder begrip. Precies daar wijzen De Kruijf, Muis en Van der Velden ook op. Het is Muis die dit het meest pregnant verwoordt, wanneer hij schrijft dat 'het geloof, dat uit het horen is (Romeinen 10:17), ook wordt beleefd in onze omgang met de wereld. Dit beleven noemt Miskotte bevinding'.⁵

Hoewel Miskotte al als student over bevinding schreef, krijgt het onderwerp nog meer aandacht nadat hij zich in 1959 na zijn emeritaat als kerkelijk hoogleraar te Leiden in Voorst vestigt. In 1969 bundelt Miskotte elf teksten over de bevinding in *Kennis en bevinding*, waarvan zeker de helft van de teksten na zijn Leidse tijd is geschreven. In het voorwoord schrijft Miskotte wat hij onder bevinding verstaat. 'In onze tijd en in ons onderbewuste is bevinding betrokken op onze wereld en op het leven van de wereld, zo veel mogelijk doorlicht en geordend vanuit de kennis van het geloof'.⁶ Miskotte erkent dat er bij hem een

¹ G.G. de Kruijf, *Heiden, Jood en Christen. Een studie over de theologie van K.H. Miskotte* (Baarn: Ten Have 1981), 184.

² J. Muis, 'K.H. Miskotte: De Naam in het midden' in: Jurjen Beumer (red.), *Zo de ouden zongen.... Leraar en leerling zijn in de theologie-beoefening (tussen 1945 en 2000)* (Baarn: Ten Have 1996) 126. Muis promoveerde eerder op de interpretatie van de Schrift bij Miskotte en Barth, zie J. Muis, *Openbaring en interpretatie. Het verstaan van de Heilige Schrift volgens K. Barth en K.H. Miskotte* ('s Gravenhage: Boekencentrum 1989).

³ M.J.G. van der Velden, *K.H. Miskotte als prediker. Een homiletisch onderzoek* ('s Gravenhage: Boekencentrum 1984), 211.

⁴ H.M. Oevermans, 'Wachten op ervaring. Miskotte als gids in een belevingscultuur' in: W. Dekker, G.C. den Hertog en Tjerk de Reus (red.), *Het tegoed van K.H. Miskotte. De actuele betekenis van zijn denken voor de gereformeerde theologie* (Zoetermeer: Boekencentrum 2006), 30-33. Ik gebruik het begrip 'bevindelijk-gereformeerden' hier overigens als sociologisch begrip, zoals C.S.L. Janse dit in 1985 deed in zijn proefschrift. Dat Janse dit deed had volgens Theo Pleizier als (onbedoeld) gevolg dat het begrip bevinding een 'onttheologisering' onderging, waardoor bevinding steeds meer werd gezien als een identiteitskenmerk, zie Theo Pleizier, 'De relevantie van de bevindelijke traditie voor de homiletiek', in Maarten Wisse (red.), *Bevindelijke prediking: Hoe, door wie en waartoe* (Apeldoorn: Labarum Academic), 176. In deze thesis wordt bevinding als theologisch begrip begrepen.

⁵ Muis, 'K.H. Miskotte: de Naam in het midden', 114.

⁶ K.H. Miskotte, 'Rekenschap', in: *Mystiek en bevinding. Verzameld Werk 14* (hierna VW 14, Utrecht: Kok 2015), 431.

verschuiving optreedt in de betekenis van het begrip bevinding. Het ligt voor de hand dat hij er hier op doelt dat hij de bevinding niet wil reserveren voor 'de catacomben van de gelovigheid' (met andere woorden: de kerk en de eigen ziel) maar haar een plaats wil geven 'op de markt van het leven, op de Areopagus'.⁷ Bevinding heeft voor Miskotte een verticale en een horizontale dimensie. Rien van der Velden spreekt in dat verband van 'de bevinding van het Woord' en 'de bevinding van het bestaan'. In beide gevallen ontspringt de bevinding aan kennis: in het eerste geval aan kennis van God, verkregen door het geloof, in het tweede geval aan kennis van de dieptedimensies van de werkelijkheid. Dit laatste verklaart de grote interesse van Miskotte in eigentijdse literatuur en filosofie.

De bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan zijn wel van elkaar onderscheiden, maar niet van elkaar te scheiden en 'daar waar het gepredikte evangelie geloofd wordt, schuift de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord ineen'.⁸ Dan doorlicht de kennis van God het bestaan en wordt het bestaan dus in het licht van de kennis van God beleefd.

1.2 verantwoording en doelstelling

Het belangrijkste doel van dit onderzoek is het verhelderen van de manier waarop Miskotte over de bevinding spreekt door na te gaan hoe het onderscheid tussen de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan functioneert en welk theologisch tegoe dit heeft ten opzichte van andere opvattingen over de bevinding. Ik doe daarbij niet zoals Van der Velden onderzoek naar de preken van Miskotte, maar naar zijn meditatief-theologisch werk. Mijn onderzoek vormt dus een aanvulling op Van der Velden.

Dit onderzoek is echter niet alleen relevant voor de academie, maar ook voor de kerk, omdat er vanuit het begrip bevinding bij Miskotte enkele belangrijke lijnen zijn te trekken naar vandaag de dag. Dat bleek bijvoorbeeld tijdens de presentatie van *Mystiek en bevinding* (VW 14). Schrijfster Désanne van Brederode was gevraagd hier in een lezing op te reageren.⁹ Ze ziet in Miskotte iemand die mystiek (contemplatie) en daad (actie) in-één wil denken. Miskotte weigert te kiezen tussen de verticalisering en de horizontalisering van het heil, maar denkt ze in-één, of, in de woorden van Van Brederode, 'bidden wordt bij Miskotte een vorm van werken (...) werken wordt bij Miskotte een vorm van bidden, heiligen, eerbiedigen, van verlangen en van overgave'.

Tegelijkertijd kun je daarbij zoals Willem Maarten Dekker doet wel de vraag stellen of je onze tijd wel met die van Miskotte kunt vergelijken en of er juist nu niet meer ruimte mag zijn voor innerlijkheid, 'nu ons innerlijk volkomen door de buitenwereld wordt gekoloniseerd'.¹⁰ Kortom: hier liggen volop mogelijkheden om met Miskotte door te denken. Dit geldt eveneens voor de rol van de ervaring in het geloof. In 1994 waarschuwde Van der Velden een interview met *Wapenveld* voor 'een grenzeloze ervaringstheologie' in een kerk waarin het 'steeds authentieker' en 'steeds meer bewezen moet worden vanuit de ervaring'. 'Dan is Miskotte een grandioos verdediger - met alle aandacht voor bevinding, ervaring, werkelijkheidsbeleving - en geweldige verkondiger van het geschied heil'.¹¹ Dat is wat mij betreft nog altijd een hele actuele uitspraak en eveneens uitnodigt tot doordenken met

⁷ Miskotte, 'Rekenschap', VW 14, 435.

⁸ Van der Velden, K.H. *Miskotte als prediker*, 193-200, citaat op 200.

⁹ De lezing van Van Brederode werd in twee delen gepubliceerd in *In de Waagschaal*, 45/1 en 45/2 (2016).

¹⁰ Willem Maarten Dekker, 'Mogen wij ook eens met de rug naar de wereld staan?', *In de Waagschaal*, 45/1 (2016).

¹¹ Johan Snel en Herman Oevermans, 'Ik weet werkelijk niet wat er ongereformeerd aan Miskotte is', *Wapenveld* 44/3 (1994), 71-77.

Miskotte. Dat heeft alles te maken met mijn eigen achtergrond, waarbij mijn persoonlijke betrokkenheid op dit onderwerp in beeld komt. Ik ben opgegroeid in een bevindelijk-gereformeerde kerk en kijk daar met veel liefde en warmte op terug, wat voor een belangrijk deel aan mijn ouders ligt, naast de even zachtvaardige als oprecht gelovige ouderlingen in onze gemeente (een dominee hadden wij zoals in veel bevindelijk-gereformeerde kerken niet). Desondanks kreeg ik in toenemende mate moeite met de uitleg van de uitverkiezing, de absolute nadruk op de eigen zielservaringen en het grote verschil dat mede daardoor werd gemaakt tussen 'de wereld' en de kerk.

Zo verrassend is het dus niet dat Miskotte mij aanspreekt, doordat hij sterk de nadruk legt op het objectieve heil (dat wel degelijk op een heel innige manier kan worden beleefd) en zich sterk betrokken weet op de wereld. Juist die betrokkenheid op de wereld wekt mijn interesse, omdat ik bevinding altijd heb begrepen als een individuele (geloofs)zaak. De zienswijze van Miskotte verbreedt (en verdiept) dus mijn eigen kijk op de bevinding.

1.3 stand van onderzoek

In deze paragraaf bespreek ik het onderzoek dat van belang is om het begrip bevinding bij Miskotte te kunnen plaatsen, waarbij het steeds om de hoofdgedachte gaat.

Bert ter Schegget benadrukt hoe belangrijk de volgorde van openbaring en ervaring is om de bevinding bij Miskotte te begrijpen. 'Kenniss van God is kennis van het geloof en het geloof is uit het gehoor van het openbaringswoord. Zo is godskennis kennis der genade en ook genadig geschonken kennis. Pas dan kan er over ervaringen en bevindingen worden gesproken, niet eerder.' Dat geldt voor zowel de bevinding van het Woord als de bevinding van het bestaan, want 'niet de cultuur ontsluit het Woord, maar het Woord de cultuur'.¹²

Jurjen Beumer schrijft in zijn dissertatie ook een hoofdstuk over de bevinding bij Miskotte. Beumer ziet Miskotte als illustratie van wat hem bij het evenwicht tussen dogmatiek, ethiek en mystiek voor ogen staat: je laten voeden door een diepgaande intimiteit met de Levende om solidair met een lijdende wereld te kunnen zijn. Daarbij komt het accent volgens Beumer bij Miskotte steeds meer op de wereld te liggen, wat hij omschrijft als een ontwikkeling van mystiek naar bevinding.¹³

Matthijs van Campen beschrijft de bevinding bij Miskotte aan de hand van *De weg van het gebed*. Bidden betekent voor Miskotte geen rechtstreekse, onmiddellijke ontmoeting met God, maar wil onze kennis van God doen groeien, wat onze betrokkenheid op de wereld doet toenemen. Bidden is weliswaar een tweegesprek met God, maar heeft de religieuze ervaring niet als doel. Wanneer de gemeenschap met God wordt beleefd, is dat een geschenk, deze kan nooit worden afgedwongen.¹⁴

Len Hansen sluit aan bij het onderscheid tussen de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord. Bevinding komt bij Miskotte altijd op bemiddelde wijze tot stand. Hansen beschrijft de bevinding bij Miskotte daarom als gereformeerde mystiek, want vanuit het Woord wordt God ook op andere plaatsen in de wereld ontmoet. Hansen wijst tenslotte op de voor Miskotte onverbreekelijke band tussen mystiek en bevinding enerzijds en profetische actie anderzijds.¹⁵

¹² G.H. ter Schegget, 'De bevinding bij K.H. Miskotte' in: H.W. de Knijff en G.W. Neven, *Horen en zien. Opstellen over de theologie van K.H. Miskotte* (Kampen: Kok 1991), 43-69, citaten op 66.

¹³ Jurjen Beumer, *Intimiteit en solidariteit. Over het evenwicht tussen dogmatiek, mystiek en ethiek* (Baarn: Ten Have 1993), 241-261.

¹⁴ M. van Campen, 'Een wak in de hemel. Miskotte en het gebed', in: Dekker e.a. (red.), *Het tegood van K.H. Miskotte*, 249-268.

¹⁵ L.D. Hansen, 'Gereformeerde mistiek? 'n Hooroverweging van "bevinding" by K.H. Miskotte', *NGTT* (Deel 50, Nommers 1 & 2 September en Desember 2009), 371-384.

Kick Bras schetst een ontwikkeling bij Miskotte, want daar waar de jonge Miskotte door een aantal diepgaande religieuze ervaringen blijft zoeken naar deze ervaringen, neemt hij daar in de jaren twintig afstand van. Dit proces zet zich door onder invloed van Karl Barth en de Joodse denkers die hij bestudeert voor zijn dissertatie. Miskotte is dus al voor zijn omarming van het gedachtegoed van Barth kritisch op de eenheidsmystiek, waarbij het onderscheid tussen God en mens wegvalt. Juist doordat de relatie met God indirect is, is er sprake van aanvechting. Miskotte benadrukt daarom steeds vaker het geloof in en het vertrouwen op God, in plaats van de ervaring van God. 'Het geloof fixeert zich niet op eigenlijk innerlijke ervaringen, maar oriënteert zich op het Woord, op Gods beloften in Jezus Christus.'¹⁶

Deze korte rondgang laat zien dat er in de literatuur steeds aandacht is geweest voor de verticale en de horizontale dimensie van de bevinding bij Miskotte. Ik sluit me hier bij aan en wil het onderzoek een stap verder brengen door de verhouding tussen beide dimensies nader te onderzoeken, zodat ook duidelijk wordt wat de unieke bijdrage van Miskotte is aan het gesprek over de bevinding.

1.4 bevinding: een breed begrepen begrip

Ik heb het begrip bevinding tot nu toe vrij onbekommerd gebruikt, maar uit het voorgaande is al duidelijk geworden dat niet iedereen bevinding op dezelfde manier begrijpt. Teus Bienen onderscheidt maar liefst acht verschillende opvattingen. Deze koppelt hij steeds aan bepaalde theologen. Het gaat daarbij achtereenvolgens om bevinding als ervaring ter bevestiging van het geloof (Klaas Dijk), bevinding als innerlijke ondervinding van het werk van de Geest (Leendert van der Meiden), bevinding als geloofsvastheid in Gods beloften (Jan Woelderink), bevinding als ware geloofsmystiek (Theo Haitjema), bevinding als geloofsbeleving in de totaliteit van het christelijke leven (Kornelis Heiko Miskotte), bevinding als pneumatische dimensie van het heil (Arnold van Ruler), bevinding als diep innerlijk geloof, beproefd in het leven (Simon van der Linde) en tenslotte bevinding als het kennen van God, in het bijzonder in het meebeleven van de heilsgeschiedenis (Cornelis Graafland).¹⁷

Nu is het niet mijn bedoeling een juiste visie aan te wijzen (en ook niet of Bienen de visies juist weergeeft), wel om te illustreren hoe verschillend het begrip bevinding wordt ingevuld. Bienen komt zelf ook niet met een gemene deler, maar dat wil niet zeggen dat deze er daarom ook niet is. Het gaat namelijk steeds over de ervaring van het geloof in het leven. Daar ligt wat mij betreft het goed recht om over bevinding te spreken, omdat kennis van God per definitie omgangskennis is. Kennis van God is niet objectiveerbaar en gaat dus niet buiten ons om. Dat is in lijn met Johannes Calvijn, die in zijn *Institutie* benadrukt dat onze kennis van God altijd relationeel is, omdat God een verhouding met ons aangaat. God leer je dus gaandeweg kennen (zonder dat je Hem in de vingers krijgt of over Hem kunt beschikken). Deze omgangskennis wordt in bepaalde tradities in het Nederlands gereformeerd protestantisme bevinding genoemd.¹⁸ Met andere woorden: met het begrip bevinding wordt uitdrukking gegeven aan een fundamenteel gegeven in het christelijk geloof, namelijk dat kennis van God altijd omgangskennis is waarbij God Zelf het initiatief neemt door Zich te openbaren. De opkomst van het begrip bevinding is te verklaren tegen de achtergrond van het sterk opkomende rationalisme in de zeventiende en achttiende eeuw,

¹⁶ Kick Bras, *Een met de Ene. Protestantse mystiek van Abraham Kuyper tot Maria de Groot* (Vught: Skandalon 2013) 110-145, citaat op 144.

¹⁷ T. Bienen, *Bevinding. Aard en functie van de geloofsbeleving* (Kampen: Kok 1978), 24-88.

¹⁸ G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek. Een inleiding* (Zoetermeer: Boekencentrum 2012), 115-120.

waarvoor de term bevinding als nadruk op de geloofservaring een tegenwicht vormt. Dit verklaart het brede gebruik van het begrip bevinding in het Nederlands protestantisme.¹⁹ Het begrip bevinding heeft dus duidelijk een historische component en geeft tegelijkertijd uitdrukking aan een fundamenteel gegeven uit het christelijk geloof, dat bijbels-theologisch gezien goed kan worden weergegeven met de term 'vreze des Heeren'. Hiermee wordt uitgedrukt dat God omgang met mensen zoekt, een omgang die wordt gekenmerkt door afstand en nabijheid.²⁰

Daarom onderscheidt bevinding zich volgens Van der Linde van mystiek, omdat men hierbij juist naar binnen keert en God of het goddelijke in zichzelf zoekt.²¹ Nu is hiermee uiteraard niet het laatste woord over de mystiek gezegd, maar dit onderscheid is wel verhelderend. Daarom hanteer ik als werkdefinitie dat de mystiek zich richt op eenwording en de opheffing van het verschil tussen God (of het goddelijke) en mens, terwijl in de bevinding het verschil tussen God en mens strikt gehandhaafd blijft en de kennis van God van buitenaf komt. Juist doordat er zoveel verschillende visies op de bevinding zijn, is het waardevol om twee van deze visies beknopt uit de doeken te doen, om de visie van Miskotte zodoende beter te kunnen plaatsen en het gelegenheid biedt kritische vragen aan hem te stellen. Ik kies hierbij voor twee theologen die gelijktijdig met Miskotte hebben geleefd en evenals hem het belang van bevinding benadrukken en ondanks overeenkomsten heel andere accenten leggen.

1.4.1 Arnold van Ruler

Als eerste Arnold van Ruler (1908-1970). Evenals Miskotte is Van Ruler toonaangevend theoloog in de Nederlandse Hervormde Kerk, maar neemt hij steeds meer afstand van de dialectische theologie, zoekt hij nadrukkelijker naar een systematische doordening van het geloof en krijgt hij ook steeds meer waardering voor de aardse gestalten van het Koninkrijk van God. Van Ruler schrijft geregeld over de bevinding, soms in polemieken met de bevindelijk-gereformeerden, veel vaker als pleidooi voor de noodzaak van persoonlijk doorleefd geloof.²² In de bundel *Theologisch Werk III* zijn een aantal van zijn artikelen over de bevinding opgenomen en één van deze artikelen neem ik als uitgangspunt om zijn visie op de bevinding te beschrijven.²³

De bevinding is volgens Van Ruler van levensbelang voor de kerk, want zonder de bevindelijke ontmoeting tussen God en mens 'verwordt zending tot propaganda, avondmaal tot mysterie en kerstening tot activisme' (44). Dat Van Ruler zo stevig inzet, heeft ongetwijfeld te maken met zijn grote waardering voor Calvijn, die in zijn theologie steeds het christologische en het pneumatologische gezichtspunt hanteert. Het heil kan niet alleen christologisch worden verstaan. Van Ruler zegt het niet, maar het ligt voor de hand dat hij bij zijn waarschuwingen denkt aan een kerk die enkel het christologische gezichtspunt hanteert. Zo'n kerk loopt het gevaar te vergeten dat het de Heilige Geest zelf is die in het hart komt wonen. Alleen zo kan een vreemde God ons eigen worden, want 'wij moeten bekeerd en wedergeboren worden om werkelijk met deze God te kunnen verkeren' (51).

¹⁹ Arie van der Knijff, *Bevindelijk preken. Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten* (Apeldoorn: Labarum Academic 2019), 109-111.

²⁰ H. Vreekamp, 'Spiritualiteit en bevinding' in: Auke Jelsma en Harry Juch, *Ruimte om op adem te komen. Bezinning over spiritualiteit* (Kampen: Kok 1987), 49-50.

²¹ S. Van der Linde, 'Mystiek en bevinding in het gereformeerd protestantisme', in: G. Quispel e.a., *Mystiek en bevinding* (Kampen: Kok 1977), 46-47.

²² Gerrit Immink, 'Openbaring en existentie - De betekenis van A.A. van Ruler voor de theologiebeoefening in Utrecht', in: Beumer (red.), *Zo de ouden zongen*, 165-180.

²³ A.A. van Ruler, 'De bevinding. Proeve van een theologische benadering', in: *Theologisch Werk III* (Nijkerk: Callenbach: 1971), 43-60, de paginanummers verwijzen naar dit artikel.

De bevinding is echter geen voorwaarde, maar 'moment en modus in de gemeenschap des heils'. Maakt men van de bevinding een voorwaarde voor het geloof, zou het eigen gevoel de doorslag moeten geven, terwijl het er in de bevinding nu juist om gaat 'dat de mens werkelijk van zichzelf bevrijd worde en werkelijk op God zelf worde geworpen' (55). De bevinding is dus wel onmisbaar, anders wordt de genade 'een ding', terwijl de mens zelf de plaats is 'waar de beslissing van God en voor God zich mede voltrekt' (56). Juist hierin ziet Van Ruler 'een diepgaande verwantschap in structuur tussen dit bevindelijke leven en het levensgevoel, dat tot uitdrukking komt in het existentialisme en de psychoanalyse' (57). Het benadrukken van het belang van de bevinding is voor Van Ruler daarom veel meer dan een binnenkerkelijke aangelegenheid, want:

'hoe zal de kerk ooit aan de moderne mens, beheerst als deze is door het existentialistische en psychoanalytische, het evangelie kunnen verkondigen, wanneer zij niet de echte en volle bevindelijkheid terugvindt en dat zo, dat deze haar hele bestaan gaat doortrekken' (57).

Precies hier ligt voor Van Ruler het verband tussen de bevinding en het aardse leven. God zelf poneert zich tegenover mij, 'maar Hij is in mijn gehele gewone, aardse bestaan gaan staan en Hij wil in alles wat in en aan mij en om mij heen is - lofzeggend - gediend worden' (58). Van Ruler zoekt dus naar een eenheid van hart, hoofd en handen.

1.4.2 Arie de Reuver

Als tweede Arie de Reuver (1942). De Reuver is weliswaar geen generatiegenoot van Miskotte, maar wel een goede gesprekspartner omdat hij de bevindelijk-gereformeerde geloofswereld van binnenuit kent en ook veel over de bevinding heeft geschreven, zowel in zijn tijd als gemeentepredikant als in zijn periode als bijzonder hoogleraar in Utrecht, een positie die hij namens de Gereformeerde Bond heeft vervuld. In 1976 spreekt De Reuver een lezing uit over de bevinding en deze neem ik als uitgangspunt.²⁴

Hierin wil hij luisteren naar wat de Schrift over de bevinding zegt. Als uitgangspunt hiervoor kiest hij Romeinen 8. De Reuver begint echter met een definitie. Bevinding is volgens hem 'de gewaarwording, ondervinding en ervaring van het geloof (...), gehalte en gestalte van de verborgen omgang met God' (22). Bevinding is daarom een geloofszaak, waarbij de Heilige Geest ons binnenleidt in de omgang met God. Het spreken over de bevinding moet zich daarom concentreren op het werk van de Heilige Geest. 'Hij doet dat van buitenaf, maar naar binnen toe. Zijn werk is innerlijk en innig (...) Hij eigent me toe, wat in de verste verte geen eigendom is' (24). Romeinen 8 illustreert welke zeven omgangsvormen de Geest hierbij kiest: bedenken, leiden, roepen, getuigen, zuchten, bidden en zingen. Het valt hierbij op dat De Reuver dit steeds op de enkeling betreft. Daarmee bedoelt hij niet dat de Geest alleen in de enkeling werkt (dat schrijft hij ook nadrukkelijk in de inleiding van zijn artikel), maar geeft hij zo wel de indruk dat het in de bevinding om de enkeling gaat.

Tenslotte benadrukt De Reuver dat de bevinding een 'nochtans-karakter' draagt. 'Wij bevinden tegen onze ondervindingen in! Dat wil zeggen, wij houden - overrompeld en overwonnen door het Woord des Geestes - (...) God voor een eerlijk Man op grond van zijn toezegging' (44). Bevinding is ook voor De Reuver geen grond of voorwaarde voor het geloof, want 'de Geest ont-eigent mijn eigen zelf en eigent me God in Christus toe en maakt me zijn eigendom' (43). Bevinding lijkt voor De Reuver dus vooral een zaak van het hart te zijn, hoofd en handen komen bij hem niet nadrukkelijk in beeld.

²⁴ A. de Reuver, 'Bevinding naar de Schrift. Omgang met God in de Bijbel, naar Romeinen 8', in: Quispel e.a., *Mystiek en bevinding*, 22-44, de nummers tussen haakjes verwijzen naar dit artikel.

1.5 onderzoeksvraag

De bovenstaande overwegingen leiden tot de volgende onderzoeksvraag:

Wat is het tegoed van het onderscheid tussen de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord bij Miskotte en hoe komen de accenten die Miskotte hiermee legt tot uitdrukking ten opzichte van opvattingen over de bevinding zoals bij Van Ruler (bevinding leidt tot transformatie van de maatschappij) en De Reuver (bevinding is vooral persoonlijk)?

Met het begrip 'tegoed' druk ik uit dat ik bij Miskotte accenten zie in het gesprek over de bevinding die ik theologisch gezien positief waardeer. In dit onderzoek staat het begrip bevinding bij Miskotte centraal, de opvattingen van Van Ruler en De Reuver staan in dienst van het verhelderen van de bevinding bij Miskotte (daarom komen ze ook pas terug in de conclusie van de thesis, wanneer de bevinding bij Miskotte is uitgediept). Ik noem hun namen wel in de onderzoeksvraag, omdat het tegoed van het begrip bevinding zoals Miskotte dat hanteert, juist blijkt in vergelijking met andere opvattingen. De onderzoeksvraag valt uiteen in drie subvragen, die ik verder toelicht bij de methodologie.

- (1) Wat zijn de belangrijkste theologische lijnen en biografische gegevens bij Miskotte om zijn begrip van bevinding te kunnen plaatsen?*
- (2) Welk accent brengt Miskotte aan met zijn onderscheid tussen de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan in twee meditatief-theologische geschriften tot 1960 in het gesprek over de bevinding?*
- (3) Welk accent brengt Miskotte aan met zijn onderscheid tussen de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan in meditatief-theologische geschriften vanaf 1960 in het gesprek over de bevinding?*

1.6 methodologie

De methode die ik wil gebruiken om de onderzoeksvraag te beantwoorden komt er in het kort op neer dat ik steeds verder wil inzoomen op het onderscheid tussen de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan bij Miskotte. Anders gezegd: de methode wil dit onderscheid ontvouwen zodat het tegoed hiervan zichtbaar wordt. De eerste stap richt zich op het schetsen van de bredere theologische lijnen bij Miskotte die van belang zijn om zijn begrip van bevinding te kunnen doorgronden. Hierbij benoem ik welke theologen bij hem bepalend zijn geweest. Ik raadpleeg hiervoor secundaire literatuur.

Om goed te kunnen begrijpen hoe Miskotte tot zijn begrip van bevinding komt is het ook van belang kennis te nemen van de historische context en de belangrijkste biografische gegevens die zijn kijk op de bevinding hebben beïnvloedt. Ik kies ook hier voor secundaire literatuur, al had het voor de hand gelegen ook de dagboeken te raadplegen. Vanwege de omvang hiervan is dat helaas niet mogelijk. Ik zal wel geregeld verwijzen naar de dagboeken, maar doe dat op basis van de biografie door Herman de Liagre Böhl en het boek dat Mans Miskotte over het leven van zijn vader schreef.²⁵ Dit vormt het tweede hoofdstuk van de thesis.

De tweede stap zoomt verder in op Miskotte door specifiek te kijken naar wat hij over bevinding schrijft tot zijn emeritaat in 1959. Hierbij gebruik ik twee teksten, 'Van verborgen omgang', een serie van acht korte artikelen over de omgang met God en 'In ruimte gezet',

²⁵ Herman de Liagre Böhl, *Miskotte. Theoloog in de branding, 1894-1976* (Amsterdam: Prometheus 2016) en H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte* (Kampen: Kok 1981).

drie meditaties over de waarde van de zondag.²⁶ Deze stap is vooral beschrijvend van aard en heeft niet de pretentie een alomvattend beeld te schetsen doordat er een selectie wordt gemaakt vanuit de primaire literatuur.

Dat gebeurt niet in de derde stap, waar het zwaartepunt van dit onderzoek ligt. Dit is de belangrijkste reden om deelvraag twee en drie te splitsen. In de laatste deelvraag ligt de focus opnieuw op de primaire literatuur, waarbij ik alle meditatief-theologische teksten over de bevinding die Miskotte na 1959 voor het eerst publiceerde wil beschrijven en vervolgens analyseren. Ik maak deze keuze niet alleen omdat Miskotte juist na zijn emeritaat relatief veel over de bevinding schreef, maar ook omdat ik het onderzoek anders niet uit had kunnen voeren binnen de tijd die hiervoor staat. De tweede en derde stap vormen hoofdstuk drie en vier van de thesis.

Aan het slot van hoofdstuk vier volgt een concluderende analyse. Deze analyse wordt gestuurd door het onderscheid zoals dat is geformuleerd door Van der Velden en verder is uitgewerkt door Hansen. Ik maak deze keuze omdat het een instrument is dat grip biedt op de bevinding bij Miskotte. Daarnaast helpt het om na te gaan of er bij Miskotte gedurende zijn leven accentverschillen zijn aan te wijzen. Aan het begin van het derde hoofdstuk ga ik dieper in op het onderscheid dat Van der Velden maakt, zodat goed duidelijk wordt met welke lens ik de primaire bronnen heb bestudeerd.

Na deze drie stappen is het mogelijk om de onderzoeksvraag te beantwoorden en daarbij het begrip bevinding zoals Miskotte dat hanteert te laten bevragen door de wijze waarop Van Ruler en De Reuver dit doen en lijnen te trekken naar onze tijd, om zo het theologisch tegood dat het onderscheid tussen de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord in zich draagt, aan te tonen.

²⁶ Miskotte, 'Van verborgen omgang', in: *VW 14*, 61-85 (voor het eerst gepubliceerd in 1925) en 'In ruimte gezet', eveneens in *VW 14*, 113-165 (voor het eerst gepubliceerd in 1941).

Hoofdstuk 2: Biografie

2.1 inleiding

Kornelis Heiko Miskotte is volgens zijn biograaf Herman de Liagre Böhl 'een van de grootste, zo niet de grootste protestantse theoloog van de twintigste eeuw binnen de Nederlandse context'. Grote woorden, die hij desondanks toch gebruikt omdat Miskotte volgens hem 'een uitzonderlijke combinatie vormde van vier eigenschappen: scherp theologisch inzicht, een diep doorleefde vroomheid, een bezieldeheid als prediker en leermeester en ook een bewogenheid bij cultuur en maatschappij'.²⁷

De bedoeling van dit hoofdstuk is nagaan wat de belangrijkste theologische lijnen bij Miskotte zijn die zijn begrip van bevinding hebben gevormd en welke biografische factoren hierbij van invloed zijn. Dit doe ik door een schets van zijn leven te geven, waarin zijn ontwikkeling als theoloog wordt verwerkt en zijn belangrijkste theologische inspiratiebronnen worden gewogen. Het is nadrukkelijk een schets met het oog op de bevinding bij Miskotte, het is dus niet mijn bedoeling om een complete biografie te schrijven. Het hoofdstuk sluit af met een conclusie, waarin ik een antwoord formuleer op de eerste deelvraag.

2.2 biografie

Kornelis Heiko Miskotte komt in 1894 ter wereld in Den Ham, een dorp in Overijssel. Het is met name zijn moeder die hem in zijn jeugd beïnvloedt. Ze weet zich geïnspireerd en gedragen door de theologie van Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875), die benadrukt dat een mens door en door zondig is (en blijft) en alleen door de genade van God gered kan worden. Wie gelooft, wordt daarom geen heilige, maar is alleen heilig dankzij Jezus Christus. Kohlbrugge moet daarom niets hebben van het opdissen van allerlei vrome bespiegelingen en religieuze ervaringen. Kohlbrugge denkt zwart-wit: God alles, de mens niets. Religieuze ervaringen doet Miskotte echter wel op, met name in de natuur, in de bossen bij Hattem, waar hij in de zomervakanties bij de pleegouders van zijn moeder logeert. Daarbij gaat het niet om de bevindelijke ervaring waarin een mens zich als zondaar voor God geplaatst weet en in dat gericht door God wordt vrijgesproken, maar om de mystieke ervaring, waarin je je als mens één weet met de natuur. In zijn dagboeken kan Miskotte hier op lyrische wijze over schrijven. Daaruit blijkt trouwens ook wel dat hij de natuur niet los van God wil denken, integendeel, het gaat hem om de ervaring dat de natuur door de Geest tot schepping wordt en je in de natuur de Eeuwige ontmoet.²⁸

2.2.1 Kortgene

Miskotte weet zich al jong geroepen tot het predikantschap en gaat daarom in 1914 theologie studeren in Utrecht, waarna hij in 1921 wordt bevestigd als predikant in het Zeeuwse Kortgene. Het predikantschap valt hem zwaar omdat hij merkt dat zijn preken maar slecht worden begrepen en hij zijn gemeente over het algemeen bekrompen en conservatief vindt. Hij mist de bossen bij Hattem, worstelt met ongeloof en snakt naar religieuze ervaringen. Toch wordt Miskotte steeds afwijzender richting de mystieke extase, die van binnenuit komt, ik-gericht is en verlangt naar een toestand waarin alles samenvalt. Bevinding daarentegen, zo concludeert Miskotte, komt van bovenaf en kan niet worden afgedwongen. Volgens De Liagre Böhl is hier al de invloed van Karl Barth (1886-1968) zichtbaar.²⁹ Het is in

²⁷ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 315 (beide citaten).

²⁸ Van Campen, 'Een wak in de hemel', 250-251.

²⁹ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 57-60 en 120-121.

ieder geval in de lijn van Kohlbrugge. Naast Kohlbrugge vormt ook Johannes Hermannus Gunning (1829-1905) een belangrijke inspiratiebron voor Miskotte, wiens werk hij in Kortgene intensief bestudeert. Hij bewondert Gunnings idee van de synthese. Gunning denkt daarbij aan het te boven komen van de partijvorming in de Nederlands Hervormde Kerk, de verzoening van geloof en wetenschap en die van hoofd en hart. Volgens Gunning is de 'persoonlijke beleving van het christelijk geloof de voorwaarde om de waarheid in het algemeen te verstaan'.³⁰

Het moge duidelijk zijn dat de visie van Gunning niet met die van Kohlbrugge te verenigen is, want daar waar Gunning zoekt naar eenheid tussen God en wereld (Gods waarheid als algemene waarheid), ziet Kohlbrugge een onoverbrugbaar verschil tussen God en wereld. Miskotte laat die spanning bestaan. Wat hierbij ongetwijfeld een belangrijke rol speelt is dat hij van beiden iets heeft geleerd dat hij niet los wil laten: Kohlbrugge leert hem hoezeer het evangelie ingaat tegen ons moreel besef en het louter genade is dat een zondaar wordt gerechtvaardigd en geheilgd, terwijl Gunning hem leert dat 'de geloofsgemeenschap met de gekruisigde Christus ons leven radicaal verandert' en 'ons nieuwe mensen maakt, die zich niet van anderen afzonderen, maar hun leven willen delen'.³¹

2.2.2 Meppel

In 1925 vertrekt Miskotte, die inmiddels is getrouwd en vader is geworden, naar Meppel, waar hij eveneens vijf jaar predikant is. Het verblijf in Meppel valt hem nog zwaarder. Vooral huisbezoeken vindt hij een kwelling, schrijft zijn zoon Mans. 'Zelf levend met de diepte en het perspectief van de psalmen, Job en de Openbaring van Johannes voelde hij zich dan hulpeloos, vooral omdat zo weinigen iets van de diepte van het gewone, alledaagse leven leken te beseffen'.³² Hij voelt zich vaak machteloos en overbodig en kan voor zijn gevoel pas echt iets betekenen wanneer er sprake is van een crisissituatie en men hem dan in vertrouwen neemt.

2.2.3 Haarlem

In 1930 neemt Miskotte een beroep aan naar Haarlem. Hoewel hij al in Kortgene kennis heeft gemaakt met de theologie van Barth, leert hij hem pas in Haarlem echt waarderen. De betekenis van Barth voor zijn theologie omschrijft Miskotte op 10 augustus 1939 in zijn dagboek als 'een loskomen van het geestelijk leven in de natuur en de ontdekking van de bijbelse structuren'.³³ In navolging van Barth maakt Miskotte daarom een scherpe tegenstelling tussen religie en geloof. Religie is een menselijke activiteit, om het contact met God tot stand te brengen. Dat loopt echter op niets uit, want het geloof komt enkel tot stand door de openbaring. Zowel Barth als Miskotte wijzen religie daarom scherp af.³⁴

Hoewel Miskotte Barth als zijn leermeester ziet en veel aan hem heeft te danken, gaat hij wel zijn eigen weg. Gerrit de Kruijf spreekt in dat verband over het 'tegoed van Gunning' en wijst daarbij onder meer op het bevindelijke karakter van de theologie van Miskotte. Daarmee bedoelt hij dat 'de oriëntatie op het objectieve en zakelijke heil' (de inzet van Barth die Miskotte zonder meer volgt, red.) bij Miskotte veel meer samengaat met 'een mystieke, bevindelijke beleving van het geloof'.³⁵ Dat wil niet zeggen dat de beleving bij Barth afwezig

³⁰ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 65-67, citaat op 66.

³¹ Muis, 'K.H. Miskotte: De Naam in het midden', in: Beumer (red.), *Zo de ouden zongen*, 114.

³² H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte* (Kampen: Kok 1981), 86.

³³ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 121.

³⁴ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 319.

³⁵ De Kruijf, *Heiden, Jood en Christen*, 184.

is, maar wel dat Miskotte hier veel meer aandacht aan geeft. Gunning is een ethisch theoloog en daarom heeft de bevinding bij hem geen individualistisch karakter (al is ze wel persoonlijk) en wordt ze ook niet zozeer verbonden met de verkiezing, maar wordt ze van meet af aan betrokken op de ervaring van de wereld en het moderne levensgevoel. Zowel Gunning als Miskotte weet zich lotgenoot van de moderne mens en wil deze deelgenoot maken van het evangelie.

Miskotte is een groot cultuurliefhebber, niet alleen omdat hij zich er zeer door aangetrokken en aangesproken weet, maar ook omdat kunst en literatuur het moderne levensgevoel vertolken.³⁶ Dat roept spanning op, want als prediker moet hij het moderne levensgevoel peilen, maar kan en mag hij hier niet opgaan, de openbaring doorkruist dit. De openbaring kan echter alleen worden 'verstaan en vertolkt in de cultuur van onze tijd en in verbondenheid met alle mensen om ons heen'. Miskotte doorleeft 'deze spanning tussen openbaring en werkelijkheid, evangelie en cultuur, geloof en ervaring in zijn eigen bestaan en in zijn eigen denken'.³⁷

Voorbeelden hiervan zijn Miskottes omgang met het werk van Henriëtte Roland Holst (1869-1952) en Franz Kafka (1883-1924). In Roland Holst, een overtuigd socialist, herkent Miskotte het verlangen naar een rechtvaardige samenleving en haar diepe onvrede met het bestaan. Hij vindt bij haar 'een israëlitischen geest', een 'messiaans verlangen'. Tegelijkertijd is hij kritisch, omdat Roland Holst blijft staan bij de hoop op een betere toekomst, die haar motiveert om menswaardig te handelen. Miskotte gelooft echter in een betere toekomst en spreekt daarom niet van messiaans verlangen, maar van messiaanse verwachting.

Het werk van Kafka getuigt voor Miskotte in al zijn wanhoop van Gods afwezigheid en daarmee van de menselijke verlorenheid. Precies daarin drukt Kafka volgens Miskotte het verlangen naar Gods aanwezigheid uit. Het is trouwens wel opvallend dat Miskotte als tegenwicht voor de moderne literatuur juist te rade gaat bij wat in de bevindelijk-gereformeerde kring oude schrijvers worden genoemd, zoals de predikanten Bernardus Smytegelt (1665-1739) en Wilhelmus a Brakel (1635-1711). Het is typerend voor Miskottes omgang met de cultuur: hij plaatst het een naast het ander. 'Het zoeken naar wat zich roert op de bodem van de cultuur staat in een kader en kan niet zonder oriëntatie. Miskotte las de Thora in samenhang met de Edda, hij als Kafka naast Smytegelt, de Griekse tragedieschrijvers naast de Heidelbergse Catechismus'.³⁸

2.2.4 Amsterdam

In 1938 laat Miskotte Haarlem achter om zich in Amsterdam te vestigen. Hij kijkt ernaar uit, maar zijn gemeente in de Jordaan valt hem tegen. Vanaf 1942 krijgt hij echter de taak diensten te organiseren voor niet-kerkelijken. Hier is Miskotte in zijn element. Zijn preken hebben een 'intens-vrome, bevindelijke inslag' door zijn diepe geloof in Gods genade, terwijl hij tegelijkertijd een intensief gesprek voert met de moderne literatuur en filosofie.³⁹ In Amsterdam schrijft hij twee van zijn bekendste boeken: *Edda en Thora* (1939) en *Bijbels ABC* (1941). In beide boeken toont Miskotte zich tussen de regels door zeer kritisch op het nazisme en het mag zeker gezien de andere kritische geschriften die Miskotte (al dan niet anoniem) schrijft wel een wonder heten dat hij nooit door de Duitsers is gearresteerd.⁴⁰ Met

³⁶ De Kruijf, *Heiden, Jood en Christen*, 185-187.

³⁷ Muis, 'K.H. Miskotte: De Naam in het midden', 115.

³⁸ Tjerk de Reus, 'Er is geen regel die niet op God betrokken zou zijn. Miskotte en de moderne literatuur', in: Dekker e.a. (red.), *Het tegoe van K.H. Miskotte*, 139-162, citaat op 162.

³⁹ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 207.

⁴⁰ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 193-201.

name *Bijbels ABC*, de weerslag van een Bijbelcursus die Miskotte geeft, is van belang om een grondtrek in de theologie van Miskotte op het spoor te komen. Miskotte is hierin op zoek naar de taal van de Schrift, omdat hij ervan overtuigd is dat we die taal moeten leren spreken. Want de taal die we spreken, bepaalt ons denken en doen.⁴¹ Het gaat in de Schrift niet over een algemene God, maar over de Naam, over JHWH, over een heel bepaalde God dus. Miskotte wijst het algemeen godsbesef daarom af, want je kunt niet eerst de vraag stellen wat God is en dan pas wie God is. Wie zo redeneert, denkt vanuit het algemene naar het bijzondere en loopt het risico om ofwel de wereld te vergoddelijken (religie), ofwel te concluderen dat het bestaan zinloos is (nihilisme).

God openbaart Zich echter als een Persoon, als Iemand die tot mensen spreekt en in de geschiedenis handelt. God bestaat door erbij te zijn. Bestaan en wezen van God kun je dus niet van elkaar onderscheiden. God is een bijzondere God, die op bijzondere wijze aanwezig is, maar die Zich dus ook verborgen kan houden. Daarom is God niet zomaar in alles om ons heen op te merken. Dat betekent niet dat God willekeurig is, want er zijn vier verschillende ruimten waarin God ons wil ontmoeten, ruimten die Hij Zelf heeft gecreëerd: de sabbat, de Schrift, zijn volk Israël en het leven zelf.

Vooraf de Schrift en het leven zijn van belang voor de bevinding, want de Schrift 'onthult God als een menselijke God door in mensvormige beelden over Hem te spreken en geeft stem aan het leven met God in al zijn hoogten en diepten', en in het leven 'kom ik Hem tegen (of niet), hoor ik Hem (of niet), antwoord ik Hem met mijn daden en lofprijzing (of niet) en roep ik Hem aan in mijn vreugde en leed (of niet)'.⁴² De toevoeging 'of niet' illustreert dat de ontmoeting met God niet noodzakelijk is, maar dat God zich dus wel in het leven laat ontmoeten.

Dat Miskotte weliswaar een trouwe leerling, maar geen blinde volgeling van Barth is, blijkt ook uit zijn waardering voor de joodse denker Franz Rosenzweig, met wie hij zich bezighoudt in zijn proefschrift (*Het wezen der joodse religie*, dat hij in 1932 schrijft). Hierin vergelijkt Miskotte de heiligingsleer van Kohlbrugge met de correlatieleer vanuit de joodse godsdienstfilosofie. Miskotte wijst de joodse correlatieleer af, maar ontwikkelt een blijvende bewondering voor Rosenzweig. Dat is opmerkelijk, want in tegenstelling tot Barth denkt Rosenzweig niet vanuit de openbaring, maar vanuit de menselijke ervaring. Rosenzweig pleit voor een basaal vertrouwen op de menselijke ervaring.

Dat is precies wat Miskotte met een beroep op Barth afwijst, maar wat hem wel blijft aanspreken. Miskotte wil geen vereenzelviging van de menselijke ervaring en de goddelijke openbaring, maar benadrukt wel keer op keer dat God ons aanspreekt in ons leven en er daarom sprake van een ontmoeting is. Gerben van Manen noemt de theologie van de NAAM daarom een theologie van de ontmoeting.⁴³ Het gaat daarbij om 'existentiële momenten van ontmoeting met Gods woord en zijn daden in het concrete leven, te midden van een wereld waarin God verborgen blijft'.⁴⁴ Daarmee bedoelt Miskotte volgens Van Manen dat God weliswaar verborgen is voor ons, maar hij Zich wel aan ons openbaart doordat Hij ons in ons concrete leven ontmoet. Het is precies dit aspect wat Miskotte volgens Van Manen aantreft bij Rosenzweig en mist bij Barth. Tegelijkertijd valt Miskotte Barth tegenover Rosenzweig bij wanneer hij stelt dat de openbaring niet binnen de mogelijkheden van het menselijk denken, ervaren en handelen ligt, maar hier juist doorheen

⁴¹ Mirjam Elbers, 'Inleiding', in: K.H. Miskotte, *Bijbels ABC* (Utrecht: KokBoekencentrum 2016), 9-11.

⁴² Muis, 'K.H. Miskotte: De Naam in het midden', 119-126, eerste citaat op 124, tweede citaat op 125.

⁴³ Gerben van Manen, *Ontmoeting met God. Een multiperspectivistisch model in het spoor van Franz Rosenzweig en Kornelis Heiko Miskotte* (Utrecht: Boekencentrum Academic, 2017), 19-26.

⁴⁴ Van Manen, *Ontmoeting met God*, 137.

moet breken. Veel meer dan Barth benadrukt hij vervolgens dat Gods handelen plaatsvindt in onze wereld en in ons bestaan. Dat maakt de openbaring existentieel.⁴⁵

Dat verklaart de nadruk die Miskotte steeds weer legt op het gewone leven. Miskotte is 'er voortdurend op uit om zichtbaar te maken dat Gods openbaring sporen trekt in ons bestaan zonder met ons bestaan samen te vallen'.⁴⁶ Het gewone leven klinkt misschien wat badinerend of burgerlijk, maar die toon heeft het voor Miskotte niet. Deze term maakt juist duidelijk dat het God om ons leven is te doen, en dat ons leven daarom 'geen voorwerp maar de vorm van Gods genade is'. Daarbij gaat het over het bewonderen van de natuur, het genieten van de liefde, om het gezin, om vriendschappen. De gebeurtenissen in het gewone leven krijgen doel en samenhang wanneer deze worden betrokken op de komst van het messiaanse rijk. Dat noemt Miskotte heiliging, 'de opname van ons bestaan en onze daden in de onomkeerbare richting van de-tijd-der-verwachting'. Miskotte ziet dit gebeuren in het boek Ruth, een ogenschijnlijk heel gewoon boek over een heel gewone vrouw, dat echter een spiegel blijkt te zijn van Gods bijzondere aanwezigheid.⁴⁷

Dat God in het gewone leven wordt ontmoet, heeft ook te maken met de incarnatie. God laat zich kennen in zijn daden en het middelpunt hiervan is 'de concrete vereniging van God met het menselijk leven in de Messias Jezus'.⁴⁸ De incarnatie ligt voor Miskotte logisch gezien in het verlengde van de antropomorfische wijze van spreken over God in het Oude Testament. Het mensvormig spreken over God is daarom geen theologisch probleem, Miskotte ziet dat juist als een wezenskenmerk van de NAAM, die meer mensvormig dan natuurvormig is.⁴⁹ Tenslotte hangt de nadruk op het gewone leven voor Miskotte samen met het nieuwtestamentisch kerugma, dat in de kern luidt dat Jezus leeft en als de levende de vierende gemeenschap nabij is. Jezus is de stem van God en wat deze stem losmaakt, is te vinden in het Oude Testament. God is hierin de Verborgene en juist zo op een bijzondere manier aanwezig, zoals Jezus als de opgestane de in het mensenleven verborgene is. Gerrit Neven illustreert dit met een verwijzing naar een meditatie over de Emmaüsgangers:

'O, wat was dat geweest, dat de grauwe sintels gingen trillen en blauwe vlammen begonnen te spelen in hun verkleumd binnenste? Dat was HIJ! En dat was de Schrift! Hij was nabij: de Schriften gingen open. En toen deze opengingen, waren zij bij Hem. Zonder zijn nabijheid bleef de Schrift voor hen dicht. En de dichte Schrift verduisterde zijn nabijheid.'⁵⁰

Het is hierbij wel van belang om te beseffen dat Miskotte de Schrift als eenheid ziet. Zowel het Oude als het Nieuwe Testament is getuigenis van Christus. Jezus zelf kunnen wij echter niet zien of horen, we zijn hierbij afhankelijk van het getuigenis van anderen. Miskotte spreekt daarom van verwachting en herinnering, het midden is leeg. Dit betekent niet dat Oude en Nieuwe Testament niet van elkaar verschillen, maar wel dat beide even dichtbij als veraf van het geheimenis van de openbaring staan.⁵¹

⁴⁵ Van Manen, *Ontmoeting met God*, 139-145.

⁴⁶ H.C. van der Sar, 'Zien op het gehoor af. Enkele structurele aspecten van Miskottes theologische cultuuranalyse', in: De Krijff en Neven (red.), *Horen en zien*, 87.

⁴⁷ H.C. van der Sar, 'Het bijzondere van het gewone. Over Miskottes lezing van het boek Ruth', in: G.C. den Hertog en G.W. Neven (red.), *Miskotte: hoofdlijnen van zijn theologie* (Kampen: Kok 1993), 84-91.

⁴⁸ Van Manen, *Ontmoeting met God*, 168.

⁴⁹ Van Manen, *Ontmoeting met God*, 175.

⁵⁰ G.W. Neven, 'Opstanding als motief van het verhaal bij K.H. Miskotte', in: Den Hertog en Neven (red.), *Miskotte*, 59-64, citaat op 61.

⁵¹ H.M. van der Vegt, 'Miskotte en het Oude Testament. Over de zin van het Oude Testament' in: Dekker e.a. (red.), *Het tegoe van K.H. Miskotte*, 101-108.

2.2.5 Leiden

Vlak na de Bevrijding sluit Miskotte zich met zes andere predikanten aan bij de SDAP, de voorloper van de PvdA. Zij doorbreken hiermee de tot dan toe vanzelfsprekende band tussen christelijk geloof en confessionele politiek, wat deze predikanten bepaald niet door iedereen in dank wordt afgenomen. Maar het past bij Miskotte, die niets moet hebben van de verzuiling en vindt dat de antithese 'het vertrouwen in de bovenpartijdige strekking van de evangelieprediking' schaadt.⁵² Daarnaast sluit het naadloos aan bij een grondtrek van Miskotte, die hij al jong van Gunning heeft geleerd: als christen ben je solidair met de wereld en moet je naast de mensen gaan staan. Christen-zijn betekent niet dat je een bepaalde beschouwing op het leven hebt, je hebt als christen een Heer, die je de wereld inzendt om de mensen te dienen. Genade plaatst mensen daarom niet tegenover elkaar, maar naast de ander.⁵³

In diezelfde periode, op 7 augustus 1945, wordt Miskotte benoemd als kerkelijk hoogleraar in Leiden. In zijn inaugurele rede trekt hij de lijn die hij in *Bijbels ABC* heeft ingezet door: kennis van God komt enkel en alleen tot stand door openbaring. 'De NAAM komt niet op uit de ervaringen van mensen of uit de rede of de natuur; alleen door openbaring maakt God zich kenbaar.' Het zet de toon voor zijn over het algemeen toch moeizame jaren in Leiden, waarin hij geregeld in botsing komt met collega's die een strikt filologische en historisch-kritische benadering van de Schrift voorstaan.⁵⁴ Theologie is voor Miskotte echter 'een kritische wetenschap, die voortdurend de vraag stelt of de kerk in haar leer en verkondiging met recht de pretentie voert van de openbaring van Jezus Christus te getuigen dan wel in feite het aangezicht van God verduistert'.⁵⁵ Zo goed en liefdevol als God zich in het bijzondere bijbelse getuigenis laat ontmoeten, zo is Hij volgens Miskotte ook in het algemeen betrokken op onze werkelijkheid.⁵⁶

Het jaar na de Tweede Wereldoorlog is een bijzonder moeilijk en verdrietig jaar voor Miskotte. Hij heeft het niet alleen lastig in Leiden, maar wordt net als zijn vrouw Cor geplaagd door twijfel en ongeloof. Dit mag Cor, die niet meer naar de kerk gaat, echter niet weten. Hij sluit zich daarom (nog meer) voor haar af. In de zomer van 1946 is hij weer in Hattem, waarbij hij zijn liefde voor de natuur weer opbloeit en 'trekken vertoonde van een pantheïsme, een natuurgodsdienst waarbij hij de God van de Bijbel niet meer nodig had'.⁵⁷ Hij neemt zichzelf deze mystieke dromen kwalijk en ziet dat Cor evenals hem geniet van de natuur, en zo schrijft hij in zijn dagboek:

'dat zij in deze vrede der natuur geneest en ik in deze vrede - hoewel ze ook mij diep en waarachtig aandoet - verscheurd wordt door zelfspijting en zelfontwaarding. Want nooit ben ik verder van God dan in die heerlijke (vacantie)plaatsen, waar ik belijden moet, dat ik Hem niet nodig heb. (...) Over dit gruwelijke geheim te spreken met Cor, die stil ligt te drinken aan de borsten der natuur - het komt mij misdadig voor!'⁵⁸

Mans Miskotte, die als theoloog in de voetsporen van zijn vader treedt, verbindt de geslotenheid met de bevinding. 'Hij kon gesloten zijn, ja, ingezonken. En afstandelijk, tot op het onbereikbare af. Dat geslotene kwam niet zelden voort uit twisten met God, in twijfel en

⁵² De Liagre Böhl, *Miskotte*, 213.

⁵³ De Kruijf, *Heiden, Jood en Christen*, 31-32, 204.

⁵⁴ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 217-220, citaat op 219.

⁵⁵ Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 90.

⁵⁶ Van Manen, *Ontmoeting met God*, 176-180.

⁵⁷ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 222.

⁵⁸ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 224.

aanvechting. (...) Totdat hij, wie weet waar vandaan, iets hervond van de verborgen omgang met de Heer.⁵⁹ Ondanks deze innerlijke verscheurdheid vermoedt De Liagre Böhl dat Miskotte nooit serieus heeft overwogen het geloof vaarwel te zeggen.⁶⁰ Dat blijkt ook wel uit een brief die hij drie jaar later aan zijn dochter Titia schrijft.

‘Ik ken het zo goed, dat vluchten voor de schepping in de natuur en ik weet het zo goed, dat het tenslotte eenzaam en ongelukkig maakt. Maar God is getrouw en laat niet varen het werk Zijner handen. (...) De weemoed, die in deze bedeling van schoonheid onafscheidelijk is, wordt eenmaal veranderd in loutere lofzegging, dan, wanneer de sluier der zelfstandigheid verslonden wordt in de schoonheid der Liefde, wanneer openbaar wordt dat de schepping zelve oorspronkelijk reeds bedoeld is als ruimte van het Verbond, voor de geschiedenis, voor het heilig drama van de ziel, voor de gemeenschap met Jezus Christus.’⁶¹

In dit fragment tintelt een diepe vreugde door, een vreugde die volgens Mans Miskotte minstens zo’n belangrijk stempel op het geloof en de theologie van zijn vader zet als de aanvechting. De vreugde van het geloof is voor Miskotte ‘een verborgen bron van energie, die kracht geeft om het vol te houden in strijd van het geloof’ en ‘een geheim, dat stilte wordt bewaard’. De kern van dat geheim is ‘bemind te worden, door een Ander, een gans-vreemde, die ons tot zijn eigendom maakt’.⁶²

Daar ligt een belangrijk verband met de verkondiging, want dat is voor Miskotte het uitdelen van deze vreugde. Dat kan helemaal niet en juist daarom is preken voor Miskotte een ‘onmogelijk waagstuk, dat niet kan en toch moet en mag’. Preken is ‘verwijzen naar woorden, die niet zomaar voorhanden zijn, maar die komende zijn’.⁶³ Een preek moet volgens Miskotte daarom ook geen vragen op willen lossen, het gaat erom dat ‘de tegenwoordigheid Gods een mens doet opademen’ want dan ‘wordt een drank gedronken, die boven denken en bidden leven schenkt (...) en zal er te midden van de raadselen een inwijding in de kennis van God zijn, die de kennis te boven gaat’.⁶⁴ In de verkondiging gaat het erom dat er een ontmoeting met God tot stand wordt gebracht, en dat gebeurt daar ‘waar het bijbelse, christocentrische verhaal over ons leven wordt verteld’.⁶⁵ Miskotte spreekt daarom niet alleen tegen anderen, hij doet dit net zo goed tegen zichzelf. Het moet zichzelf steeds weer te binnen brengen ‘dat leven ten diepste loven is, omdat het een verzoend leven is’.⁶⁶

Vlak na de zomervakantie van 1946 wordt het gezin, dat uit vijf kinderen bestaat, getroffen door een tyfusbesmetting. Iedereen wordt ernstig ziek, behalve Miskotte zelf. Na een heftig ziekbed overlijden zijn dochter Alma en zijn vrouw Cor kort na elkaar. Miskotte is ontzet en denkt in eerste instantie dat hij door God wordt gestraft voor zijn ongeloof en zijn afwijzende houding tegenover Cor. In beide gevallen leidt Miskotte de begrafenis en spreekt hij juist dan woorden van troost. Hij weet zich ondanks zijn schuldgevoel en verdriet volledig teruggeworpen op het geloof dat God goed is en dat God het mensenleven leidt.⁶⁷ In 1953 hertrouwt Miskotte met Jannie van Pienbroek. Drie jaar later publiceert Miskotte zijn laatste

⁵⁹ Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 12.

⁶⁰ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 225.

⁶¹ Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 36-37.

⁶² Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 45-47.

⁶³ Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 109.

⁶⁴ Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 126.

⁶⁵ Van Manen, *Ontmoeting met God*, 166.

⁶⁶ Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 141.

⁶⁷ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 225-244.

monografie, *Als de goden zwijgen*. Het is de afsluiting van een trilogie waarin het gesprek met het Oude Testament centraal staat. In *Het wezen der joodse religie* gaat het om het gesprek tussen het Oude Testament en het levende jodendom, in *Edda en Thora* om het Oude Testament in confrontatie met het (steeds weer oplevende) heidendom en in *Als de goden zwijgen* om het Oude Testament in confrontatie met het nihilisme. De focus op het Oude Testament is niet de enige overeenkomst tussen deze drie studies, want Miskotte volgt hierbij steeds de fenomenologische methode. Deze methode streeft ernaar de essentie (of: het wezen) van bepaalde zaken (fenomenen) te doorgronden. Miskotte wil dus het wezen van het levende jodendom, het heidendom en het nihilisme doorgronden. Dit doet hij door lang en diepgaand te luisteren. Door zo te werk te gaan herkent hij het jodendom, het heidendom en het nihilisme ook in zichzelf. De fenomenologische methode schept dus helderheid.

Dit alles staat voor Miskotte in dienst van de prediking. In de prediking dient een beslissing te vallen, de beslissing van het geloof. De fenomenologische peilingen stellen Miskotte volgens Gerrit de Kruijf 'in staat om de proclamatie van de regering van de God van Israël in Christus te voltrekken als een beslaglegging te midden van het menselijk verzet tegen die majesteit (...) zonde en zwakte worden breed, hoewel niet moraliserend, uitgemeten, echter steeds onder het voorteken van de verborgen triomf van Christus'. Het gevolg hiervan is dat een hoorder 'zich in deze expressie van het kerygma, van verzet en verlangen, gekend weet en aangenomen'.⁶⁸ Hieruit blijkt wel dat de analyse van de cultuur en het bestuderen van de Schrift voor Miskotte nauw op elkaar betrokken zijn. De Schrift en het bestaan leggen elkaar uit, 'wie het één horen wil, moet naar het ander kijken'.⁶⁹

2.2.6 Voorst

Eind 1959 neemt Miskotte na ruim veertien jaar afscheid als hoogleraar en gaat hij in Voorst wonen. Het is een noodgedwongen afscheid, ingegeven door depressies, hoofdpijnen en duizelingen.⁷⁰ Hij blijft wel preken en artikelen schrijven voor *In de Waagschaal*, het tijdschrift waarvan hij net na de oorlog medeoprichter was. Daarnaast geeft hij verschillende bundels met zijn vroegere werk uit. Ondanks zijn lichamelijke ongemakken komt er meer rust in zijn gemoed en kan hij nu genieten van de natuur zonder hierin op te willen gaan. Zijn geloof is nu nog meer gericht op het besef dat hij als zondaar oog in oog met God komt te staan en dan door God wordt gereinigd van zijn onvermogen en zondigheid. De Liagre Böhl spreekt daarom van 'toenemende bevindelijkheid'.⁷¹

De laatste jaren van zijn leven zijn moeizaam, waarin hij veel last heeft van gevoelens van eenzaamheid en angst, net als het idee niet van betekenis te zijn geweest. Dat is zeker niet het geval, blijkt bijvoorbeeld uit een typering die een van zijn leerlingen, oudtestamenticus Karel Deurloo, in 1975 van Miskotte geeft. 'Hij is een herder en een leraar, die zijn fabelachtige kennis van theologie en cultuur paart aan een Godskennis en aan zo'n mensenkennis, dat je je begrepen voelt en opgetild wordt in de adem van de Geest'.⁷² Op 31 augustus 1976 overlijdt Kornelis Heiko Miskotte. Hij is dan 81 jaar oud en wordt drie dagen later begraven in Leiden.

⁶⁸ G.G. de Kruijf, 'Miskottes fenomenologische benadering van de cultuur', in: De Knijff en Neven (red.), *Horen en zien*, 13-24, citaten op 23 en 24.

⁶⁹ Van der Sar, 'Zien op het gehoor af', 94.

⁷⁰ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 288.

⁷¹ De Liagre Böhl, *Miskotte*, 301.

⁷² Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 82.

2.3 conclusie

De belangrijkste conclusie van dit hoofdstuk is dat het denken over God bij Miskotte naadloos is verbonden met het leven met God. Dat is typisch bevindelijk: geloven en theologiseren gaat niet buiten ons om. Dat wil niet zeggen dat er geen theologische lijnen zijn aan te wijzen met het oog op de bevinding, maar wel dat deze niet los te maken zijn van zijn biografie. Ik noem er vier.

- (1) Openbaring gaat bij Miskotte altijd vooraf aan ervaring. In het verlengde hiervan ligt het gegeven dat bevinding voor Miskotte altijd van buiten komt.
- (2) Bevinding wordt weliswaar persoonlijk beleefd, maar leidt in geen geval tot een individualistisch geloof.
- (3) Bevinding wordt opgedaan in het gewone leven (waarbij het gewone leven wordt doorlicht door de kennis van God) en het is daarom noodzakelijk dat men zich voor de kennis van God, die de bevinding werkt, openstelt.
- (4) Bevinding hangt sterk samen met het verwachten van dat wat je nog niet ziet maar wel gelooft (dit noemt Miskotte messiaans).

Deze vier theologische lijnen hangen nauw samen met twee biografische factoren: zijn karakter en de belangrijkste ontmoetingen tijdens zijn leven. Miskotte is iemand met een grote openheid voor alles wat diepgang heeft. Daarnaast is hij ontvankelijk voor religieus-mystieke ervaringen, iets waar hij bijna zijn leven lang mee heeft geworsteld. Tenslotte is hij sterk begaan met de wereld om hem heen. In het theologenleven van Miskotte spelen vier ontmoetingen een belangrijke rol: de ontmoeting met Kohlbrugge, Gunning en Rosenzweig, die plaatsvindt via hun geschriften, en de ontmoeting met Barth, die tot een levenslange vriendschap leidt. In het samenspel van karakter en ontmoetingen ontstaan de vier theologische lijnen die bepalend zijn voor de manier waarop Miskottes naar bevinding kijkt.

De eerste theologische lijn is bijvoorbeeld niet te begrijpen zonder de strijd die Miskotte levert met zijn religieus-mystieke inslag en zijn ontmoetingen met Barth en Kohlbrugge. De tweede lijn is onlosmakelijk verbonden met Gunning en zijn open karakter, terwijl de derde lijn zonder Rosenzweig eigenlijk ondenkbaar is, want het is juist Rosenzweig die Miskotte (opnieuw) bepaald bij het belang van de ontmoeting met God in het gewone leven. De vierde lijn hangt misschien wat minder sterk samen met een van de vier genoemde theologen (of het moet Gunning zijn), maar heeft alles te maken met de verwantschap die Miskotte voelt met iemand als Henriëtte Roland Holst. Het grote verschil is echter dat Miskotte niet alleen werkt aan een betere wereld, maar ook daadwerkelijk gelooft in de komst van een betere wereld, in het Koninkrijk van God.

In het volgende hoofdstuk keer ik terug naar het onderscheid tussen de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan, waarbij zal blijken dat deze vier theologische lijnen ook hier duidelijk zichtbaar zijn.

Hoofdstuk 3: Bevinding tot 1960

3.1 inleiding

Het derde en vierde hoofdstuk vormen een tweeluik. Nadat in hoofdstuk 1 de onderzoeksopzet is toegelicht en in hoofdstuk 2 de belangrijkste theologische lijnen en biografische factoren zijn onderzocht, richt ik me in hoofdstuk 3 en 4 op de primaire bronnen om het begrip bevinding bij Miskotte te verhelderen. Dit doe ik aan de hand van het onderscheid tussen de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan, zodat duidelijk wordt wat het tegoe van dit onderscheid is in het gesprek over de bevinding.

In het derde hoofdstuk gaat het daarbij om een selectie van meditatief-theologische teksten die tot 1960 verschenen en de bevinding als onderwerp hebben, in het vierde hoofdstuk om (bijna) alle meditatief-theologische teksten met dit onderwerp. Het vierde hoofdstuk is daarom een stuk langer. Het derde hoofdstuk sluit af met een korte tussentijdse conclusie, terwijl aan het slot van het vierde hoofdstuk een concluderende analyse volgt. Dit hoofdstuk begint met een toelichting op het onderscheid tussen de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan en de manier waarop ik dit onderscheid gebruik.

3.2 bevinding van het Woord en bevinding van het bestaan

De bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan is een onderscheid dat Rien van der Velden maakt na een uitgebreide analyse van zeventien preken van Miskotte.⁷³ Hij maakt dit onderscheid omdat hij merkt dat Miskotte het begrip bevinding op twee verschillende manieren gebruikt in zijn preken: het gaat de ene keer om de ervaring van het leven en de werkelijkheid, de andere keer om de ervaring 'die gepaard gaat met het antwoorden op het Woord van God' (193, ook op 136).

Miskotte maakt dit onderscheid volgens Van der Velden omdat hij te weten wil komen waar de moderne mens zich bevindt en dit in de preek wil verhelderen. Een goede preek schept daarom kennis van de werkelijkheid en van de dieptedimensies van het bestaan. Miskotte voelt zich daarom verwant met dichters en filosofen, die dit volgens hem ook doen. Maar deze kennis leidt zonder het horen van het Woord van God enkel tot 'een kennis die mensen brengt in de bevinding van de wanhoop, de bedreiging, de angst en de zinloosheid' (197). Deze kennis is daarom ook geen openbaring, want dat kan alleen het Woord van God zijn, als de laatste waarheid, 'die oordeelt, kwalificeert en zodanig reddend spreekt, omdat dit Woord daad is. Het Woord van God geeft de geloofskennis, die de eigenlijke werkelijkheid kent en zo tot de eigenlijke bevinding voert' (197). Hier herkennen we de eerste theologische lijn waarmee het vorige hoofdstuk afsloot: openbaring gaat vooraf aan ervaring.

De eigenlijke bevinding slaat hier dus op de bevinding van het Woord. De kennis van God door het Woord is bevrijdend en legt het bestaan tot op de wortel bloot. Miskotte wil recht doen aan de kennis vanuit het bestaan, 'maar het gaat erom deze kennis en bevinding te kwalificeren vanuit de Openbaring, die Woord en daad is en de werkelijkheid heeft veranderd' (198). Wie zonder het Woord van God antwoorden zoekt op de vragen die de bevinding van het bestaan oproept, komt aanvankelijk bij de religie uit en wanneer deze teleur blijkt te stellen bij het nihilisme. Dat maakt de prediking kritisch, want deze machten moeten worden ontmaskerd, de mens moet worden opgeroepen 'uit de beklemming van het bestaande in te gaan in de exodus van de verzoening naar het Koninkrijk' (200). Waar het gepredikte evangelie wordt geloofd, 'schuift de bevinding van het bestaan en de bevinding

⁷³ Deze paragraaf is gebaseerd op Van der Velden, *K.H. Miskotte als prediker*, 193-211. De paginanummers achter de citaten in deze paragraaf verwijzen naar dit gedeelte.

van het Woord ineen. Het evangelie wordt immers geloofd en gehoord in het bestaan. Waar dit Woord gehoord en geloofd wordt, bloeit de bevinding op' (200). De ervaring wordt dan gefilterd door het evangelie. Hier wordt het aanvankelijke onderscheid tussen de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord opgeheven en wordt het bestaan gezien en beleefd in het licht van de kennis van God. Hier herkennen we de derde theologische lijn: de bevinding wordt opgedaan in het gewone leven. Daarbij is sprake van aanvechting, want de belofte van het evangelie staat vaak haaks op de werkelijkheid. Het geloof is daarom ook geen bezit, de prediking vernieuwt de kennis van het geloof steeds. Daarom hecht Miskotte zoveel waarde aan de wekelijkse kerkgang, zodat ons weer wordt aangezegd dat de zonden vergeven zijn en de bevrijding uit de machten die ons binden heeft plaatsgevonden. De zondag werpt zodoende de glans van de verzoening over het gewone leven.

Maar ook wie gelooft, kan niet onder de bevinding van het bestaan uit. Dat moet je ook helemaal niet willen, anders kun je niet solidair zijn met wie niet gelooft en de bevinding van het bestaan deelt. Wie gelooft, weet 'van de solidariteit van God, die mens werd en verzoent en een nieuw begin heeft gemaakt' (202). De prediking komt daarom tot de enkeling, 'maar zoals de werkelijkheid van het bestaande de ervaring van de enkele mens bepaalt, zo heeft de bevinding van het Woord van de enkele mens kosmische dimensies' (202). Dat wekt onrust, want de wereld is niet zoals ze in het licht van het evangelie zou moeten zijn. Het is juist deze onrust die de messiaanse verwachting aanwakkert, en doet 'ontdekken welke bedoeling God met de wereld heeft' (205). Hier herkennen we zowel de tweede als de vierde theologische lijn: de bevinding is weliswaar persoonlijk maar nooit individualistisch en de bevinding hangt sterk samen met het verwachten van dat wat je nog niet ziet. Dit betekent niet dat de bevinding van het bestaan een aanknopingspunt voor het geloof is, want dan zou de bevinding aan de kennis van het geloof voorafgaan. De bron voor de bevinding van het Woord is de verkondiging van de openbaring, die ons mensen vreemd is. Leven vanuit dit geloof bestaat tenslotte niet zonder bevinding, want geloven is 'weten te mogen bestaan voor God in het licht van zijn genade en bij dit bestaan behoort de bevinding' (210).

Hoewel Van der Velden in het beschrijven van het onderscheid tussen de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan ook andere teksten van Miskotte betreft, is deze toch vooral gebaseerd op preken. De preken die Van der Velden heeft onderzocht, zijn echter allemaal van na 1960 (op één preek na, uit 1945). Ik vermoed dat hier de reden ligt dat Van der Velden tot een vrij negatief verstaan van het bestaan komt, omdat juist dit de tijd is waarin het nihilisme steeds meer voet aan de grond krijgt. De bevinding van dat bestaan leidt tot wanhoop. Wanneer Van der Velden zijn onderscheid poneert, gebeurt dat nog op vrij neutrale wijze, de bevinding van het bestaan is 'gegrond op de kennis van de werkelijkheid van de mens en wereld' (193), maar de uitwerking hiervan is vrij negatief. Len Hansen legt er daarom in zijn uitwerking van het onderscheid tussen de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord terecht de vinger bij dat het bestaan bij Miskotte niet per se negatief hoeft te zijn.⁷⁴ De natuur is bijvoorbeeld niet alleen bedreigend, maar ook een plaats waar God kan worden ontmoet (maar daarvoor is kennis van God wel noodzakelijk). Daarnaast vindt de ontmoeting met God ook plaats in de vreugdevolle momenten in het gewone leven, zoals al uit het vorige hoofdstuk bleek. Hier legt ook Hansen de vinger bij.⁷⁵

⁷⁴ Hansen, 'Gereformeerde mistiek? 'n Hooroverweging van "bevinding" by K.H. Miskotte', 375. Hansen verwijst hierbij naar Bert ter Schegget, die schrijft dat voor Miskotte de gelovigen zich in de wereld bevinden, 'met de hele mensenwereld tezamen, voor het aangezicht van God, d.w.z. zij ervaren God en de wereld van God'. Ter Schegget, 'De bevinding bij K.H. Miskotte', in: *Horen en zien*, 43.

⁷⁵ Hansen, 'Gereformeerde mistiek?', 374-376.

Nu moeten we het onderscheid tussen Van der Velden en Hansen niet groter maken dan het is, want beiden leggen er de nadruk op dat het de kennis van God is die het bestaan in het juiste licht zet, maar de vreugde van de ervaring van God in dit bestaan komt bij Van der Velden minder goed uit de verf, terwijl dit wel een belangrijk aspect is van de bevinding bij Miskotte (de bevinding wordt opgedaan in het gewone leven, de derde theologische lijn uit het vorige hoofdstuk).

In de primaire teksten die ik hierna bespreek, beschrijf ik de inhoud, wijs ik aan waar er sprake is van de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord en waar deze ineenschuiven. Daarnaast bespreek ik, wanneer dat relevant is, het commentaar van anderen op deze tekst.

3.3 eerste tekst: 'Van verborgen omgang'

Tussen 6 december 1924 en 7 februari 1925 schrijft Miskotte acht korte artikelen over de bevinding in het gemeenteblaadje van zijn eerste gemeente in Kortgene. Hij geeft deze serie als titel 'Van verborgen omgang'.⁷⁶ Ik bespreek deze artikelen omdat Miskotte hier woorden probeert te geven aan de bevinding, die hij benoemt als verborgen omgang. Het lijkt in deze artikelenserie vooral te gaan om de heel persoonlijke omgang met God. Jurjen Beumer interpreteert deze serie daarom op deze manier. Hier durft Miskotte volgens hem 'nog te verwijlen bij de vaak getergde ziel met haar ups en downs en haar omgang met God', terwijl hij in zijn latere geschriften de bevinding veel meer op de cultuur en de samenleving betreft (en dus veel meer aandacht heeft voor de bevinding van het bestaan). Beumer karakteriseert dit als een weg 'van mystiek naar bevinding, van het al te persoonlijke naar het maatschappelijke'.⁷⁷

Miskotte schrijft dat hij al vanaf zijn jonge jaren verschillende godservaringen heeft gehad en dat hij nu tot de ontdekking is gekomen dat hij vanuit zijn eigen vroomheid de verborgen omgang met God wilde beginnen, terwijl de verborgen omgang juist van God uit begint, en daarom is, want 'Ik heb u liefgehad met een eeuwige liefde, weet nu eens dat je het niet hoeft te voelen en dat Het er tóch is. (...) Het ligt in Hem die leeft en aan mijn ziel het leven geeft' (64-65). Wanneer dat echter is begonnen, kunnen wij niet aanwijzen. 'Wij weten alleen van de tijd dat *wij* Gods werking gingen bemerken' (66). Tegelijkertijd blijft de verborgen omgang ook voor wie gelooft een mysterie, 'wij kennen de verborgenheid als verborgenheid', maar wij kennen de Verborgene wel 'als de Getrouwe die ons heeft liefgehad' (68). God is de eerste: openbaring gaat vooraf aan ervaring. De Verborgene leeft en verkeert met ons, waarvan wij in ons bewustzijn slechts een schaduw of spiegeling bemerken. De verborgen omgang wordt namelijk bedreigd 'door lust en leed beide' en daarom 'het kan niet uitblijven, als het ons ernst is met ons leven - dat wij *radicaal* van alle dingen moeten loskomen' (74). Het verstand moet 'leren zwijgen en de nacht van het vertrouwen ingaan' (75). Na deze versterving volgt de verrukking. Deze houdt niet aan, maar 'de natrilling blijft, de zang wordt omgezet in daden, het gewone leven moet van nu voortaan geheel in Gods licht staan' (78). Pas vanuit de verlating, die volgt op de verrukking, kunnen wij ten diepste verstaan dat Gods genade voor ons genoeg is. Het gaat daarom niet om begrijpen, maar om begrepen worden, niet om kennen, maar om gekend worden. Dan breekt de stilte aan, waarin 'de verborgen omgang tot zijn zuiverste gestalte' komt, als 'de kunst zich te laten beminnen' (82-83).

⁷⁶ Miskotte, 'Van verborgen omgang', in *VW 14*, 61-85. De paginanummers tussen haakjes verwijzen naar deze uitgave. Deze artikelenserie werd eerder in licht bewerkte vorm uitgegeven in 1946 en 1976. De versie in *VW 14* is omwille van de leesbaarheid ook licht bewerkt.

⁷⁷ Beumer, *Intimiteit en solidariteit*, 258-259.

De zienswijze van Beumer wordt tegengesproken door Wim Dekker. Het gaat er Miskotte volgens Dekker juist om te benadrukken dat het geloof afziet van allerlei ervaringen en aan Gods genade genoeg heeft. Het draait niet om de ervaring van God in het eigen bewustzijn, maar juist om die God, die de ervaring van het eigen bewustzijn relativeert. Daardoor 'ligt de weg open naar de ervaring met God in het concrete en bonte leven'. De verborgen omgang is daarom wel persoonlijk, maar niet individualistisch (of, zoals Dekker het noemt: piëtistisch).⁷⁸ Naast Dekker spreekt ook Ter Schegget Beumer tegen. Juist in het benadrukken dat de kennis van God nooit ons eigendom kan zijn, toont Miskotte zich volgens Ter Schegget hier al solidair met de moderne geest. 'Hij kijkt niet neer op het niet-weten, op het niet kunnen-vinden. Uit de kern van zijn vroomheid schiet zijn solidariteit met de wereld op.'⁷⁹

Nu is dat een conclusie die je in het licht van Miskottes hele oeuvre zeker kunt trekken, maar het is de vraag of dat op basis van deze tekst ook kan. Het is waar dat de kiem van Miskottes solidariteit met de wereld al in deze tekst aanwezig is (wat Dekker stelt), maar deze tekst is geschreven voor zijn gemeenteleden en ik vermoed dat hij daarbij toch niet heeft gedacht aan een nihilistische wereldervaring (het kan natuurlijk wel, Miskotte las in deze tijd ook Kafka). In dat laatste geval gaat het om de bevinding van het bestaan zonder God, hier gaat het juist om de bevinding die het gelovig horen van het Woord werkt, waarbij dus ook de verlating en de versterving hoort. Die ervaring vertoont weliswaar sterke overeenkomsten met de ervaring van een wereld zonder God, maar het grote verschil is hier dat de ervaring van verlating en versterving juist leidt tot een dieper verstaan van God.

3.4 tweede tekst: *In ruimte gezet*

In 1941 geeft Miskotte een boekje uit met drie meditaties over de waarde van de zondag, *In ruimte gezet - overwegingen over den zin van den zondag*. De tekst hiervan is ook opgenomen in *VW 14*, en deze gebruik ik als brontekst.⁸⁰ Ik bespreek deze tekst niet alleen omdat Miskotte deze zelf heeft opgenomen in *Kennis en bevinding*, maar vooral omdat vanuit deze tekst duidelijk wordt hoe volgens Miskotte de bevinding van het Woord de bevinding van het bestaan doorlicht. Miskotte schrijft deze meditaties in 1941, wanneer Nederland ruim een jaar is bezet door de Duitsers en twee jaar nadat hij de nazistische ideologie heeft ontmaskerd in *Edda en Thora*. Deze historische context proef je in vrijwel elke regel. Het bestaan is hier daarom een bestaan in een wereld waarin het kwaad welig tiert.

Dat merk je goed in de eerste meditatie, die is ontleend aan drie verzen uit Psalm 92, en Miskotte als titel 'De zondag midden in het geweld' geeft. De zondag is een 'heilige pauze, die van hogerhand ons gegeven werd', een 'tijdsgebied waarin de zorgen van ons afvallen en wij zelf staan in een onwerelds licht en wij worden stil' (113). Die rust is echter geen mystieke ontspanning, want daar zijn de omstandigheden niet naar. Juist de zondag wakkert daarom het hartstochtelijk verlangen naar een nieuwe wereld aan. Het geweld gaat ook op zondag door, de sabbat is daarom een feestdag onder tranen. Maar in deze Psalm komt het tot een beslissend inzicht: 'de goddelozen groeien als het kruid (...) opdat zij voor altijd zouden worden weggedaan' (117). God laat de wereld voluit leven, zodat ze zich stuk leeft. Als we dat zien 'is het sabbat, ook midden in de week, ook waar we gebogen zitten over de

⁷⁸ Wim Dekker, *Afwezigheid van God. Een onderzoek naar antwoorden bij W. Pannenberg, K.H. Miskotte en A. Houtepen* (Zoetermeer: Boekencentrum 2011), 95-96, citaat op 96.

⁷⁹ Ter Schegget, 'De bevinding bij K.H. Miskotte', 62.

⁸⁰ Miskotte, 'In ruimte gezet', in: *VW 14*, 113-165. De paginanummers tussen haakjes verwijzen naar deze uitgave. De tekst is eerder heruitgegeven in 1969 (*Kennis en bevinding*).

krant of gebannen in de schuilkelder' (119). Hier wordt het bestaan gezien in het licht van de kennis van God. In deze meditatie gaat de openbaring daarom duidelijk vooraf aan de ervaring, sterker nog: de ervaring spreekt de openbaring tegen.

De werkelijkheid van het bestaan doet ons twijfelen aan de waarheid van het evangelie, daarom is de bevinding van het Woord als het doorlichten van het bestaan in het licht van Gods woord broodnodig. Precies dat gebeurt in de verkondiging. Vanuit de eredienst gaat de gelovige het bestaan in. De bevinding van het bestaan doet echter volledig mee in de eredienst: het is deze bevinding die de zondagse kerkgang noodzakelijk maakt, zodat de kennis van het geloof vernieuwd kan worden. Het vieren van de zondag zorgt ervoor dat het bestaan wordt doorlicht en ontmaskerd. De bevinding van het Woord doet ons vervolgens wortelen in God en van daaruit wordt er in het gewone leven gehandeld. Zo schuiven hier de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan ineen. De rechtvaardige kent hierbij wel zijn grenzen:

'hij schuwt het mateloze, hij is nuchter ten aanzien van de mogelijkheden van menselijke actie en hij is mystiek gezind, dat is: vol van geloofsvertrouwen jegens de werkzaamheid van God, hij heeft de sabbat leren zien als een teken 'dat Ik de Heer ben, die U heiligt' (122).

De tweede meditatie sluit hierbij aan. Deze schrijft Miskotte naar aanleiding van Openbaring 1:17-18 en geeft hij als titel 'De zondag en onze eenzaamheid'. De betekenis van de opstanding 'wordt uitgedrukt door de viering van de zondag' (129). De bevinding van het Woord zorgt ervoor dat de wereld wordt gezien in het licht van de opstanding. Dat wij dat licht niet altijd zien, komt doordat wij geneigd zijn het leed te overdrijven en de boze te overschatten. Daarom vieren wij steeds weer de zondag, want dan worden we weer in de ruimte gezet, en deze ruimte 'verslindt onze bezwaren' (147):

'Mensen die zo in de ruimte zijn gezet, die kunnen geen vrede hebben met de onmenselijkheden van mensen (...) die zoeken in alle dingen het wezenlijke en die zoeken zelf wezenlijk te zijn (...) die zoeken hun leven niet in een bijzondere actie of een bijzondere ascese, maar in het hoopvol standhouden te midden van het gewone leven' (148).

Hier wordt goed duidelijk dat de bevinding van het Woord volstrekt geen individualisme in de hand werkt, maar ons er juist toe aanzet de wereld zoals ze is niet voor lief te nemen. In het vorige hoofdstuk werd al duidelijk dat juist dit Miskotte verbindt met mensen als Henriëtte Roland Holst, waarbij het grote verschil is dat voor Miskotte God zelf het initiatief neemt en wij door de Geest worden ingeschakeld, terwijl het bij Roland Holst volstrekt van de mens zelf moet komen.

De laatste meditatie ontleent Miskotte aan twee teksten, Efeze 5:14 en Psalm 4:9. Hij geeft deze meditatie als titel 'De zondag en de nieuwe waakzaamheid'. De zondag roept ons op te ontwaken. 'Christus heeft met het zoeklicht van zijn Woord de onschuldige en neutrale schijn van de dingen doen oplichten' (154). Het licht van Christus is daarom zowel troostend als ontdekkend. Dat laatste wekt onrust, want de slaap is ons liever. Het licht van Christus toont ons:

'dat de goden van deze eeuw 'ons' allang hebben, dat wij van voren en van achteren omringd zijn (...) De ontwaakte ziet dat zij een 'openbaring' zijn, een openbaring namelijk van het wezen van de wereld. Door dit zicht komt hij vrij van hun bekoring, maar niet vrij van de pijn waarmee hun 'openbaring' hem het hart doorwondt' (154).

De vraag wat ons te doen staat, beklemmt ons en we zoeken naar uitwegen:

'Zou God me niet eens kunnen toestaan een poosje uit te slapen in een of andere theorie, in een nieuw principe, in een nieuwe orde, in een stuk bedrijvigheid, een stuk geluk? (....) waarom houdt God mijn ogen wakende, waarom mag ik niet hier vandaan, uit het concrete leven, en slapen gaan? (...) Het wordt ons verhinderd, opdat wij, als we slapen gaan, mochten *gaan slapen in God*' (157).

Slapen in God, dat is de slaap van Petrus in de gevangenis, 'de geest slaapt, *daar* hij zich in God vermaakt. Daartoe wil de zondag ons inwijden: er blijft rust in de onrust, er is een rust die overblijft voor het volk van God' (159). De vreugde in God doet ons slapen en houdt ons wakker, 'de wortelen slapen in God, de twijgen streven in het leven, in het waken, in de arbeid, in de strijd, in de aanvechting' (162). Wij worden steeds tot ontwaken geroepen, omdat de slaap van het geloof anders ongemerkt overgaat in gerustheid en zelftevredenheid, de slaap van de zonde. 'We vieren de sabbat waarachtig niet tevergeefs, wij winnen aan stille vastberadenheid, onder het troostrijk en ontdekkend licht van Christus' (164). Hier komt een nieuw aspect aan het licht dat de omgang met God als de bevinding van het Woord werkt: vastberadenheid. Juist daarom hoeft je als gelovige niet onder de bevinding van het bestaan uit, omdat je weet dat God een nieuw begin heeft gemaakt. De kennis hiervan bewerkt twee dingen: rust in God en onrust over de wereld, omdat deze niet is zoals ze in het licht van het evangelie zou moeten zijn. Dat wekt verwachting op.

In zijn analyse van 'De zondag en de nieuwe waakzaamheid' merkt Gerrit Neven op dat wie gelooft 'in een dagelijks ritme van waken en slapen de voorstelling van een nieuwe dag met zich meedraagt. Het sleutelwoord voor dit bewustzijn is: slapen, omdat er wordt gewaakt'.⁸¹ Het is een trefzekere opmerking, al neigt deze misschien iets te veel naar passiviteit (een woord dat Neven even later ook daadwerkelijk gebruikt). Dat is toch niet de richting die Miskotte wijst, want in deze meditatie komt ook duidelijk naar voren dat de zondag niet alleen het innerlijk leven beïnvloedt, maar ook altijd aanspoort om 'geen vrede te hebben met de onmenselijkheden van mensen'.⁸²

3.5 tussentijdse conclusie

In deze zo op het eerste oog twee heel verschillende teksten komen in ieder geval twee theologische lijnen zoals ik die heb geformuleerd aan het einde van hoofdstuk 2 duidelijk naar voren: openbaring gaat vooraf aan ervaring, het is daarom noodzakelijk dat men zich voor de omgang met God openstelt (door dat wat dit hindert uit de weg te gaan, te bidden en naar de kerk te gaan). Daarnaast geldt zeker voor 'In ruimte gezet' dat de bevinding sterk samenhangt met het verwachten van dat wat je nog niet ziet.

In 'Van verborgen omgang' lijkt de bevinding in eerste instantie individualistisch te zijn doordat ze niet wordt verbonden met de eigen tijd en er niet over de gemeente of de wereld wordt gesproken. Bij 'In ruimte gezet' is de verbinding met de eigen tijd en de gemeente juist heel duidelijk. Hoewel Miskotte de bevinding van het bestaan niet ziet als een aanknopingspunt voor het geloof, lijkt deze zeker bij 'In ruimte gezet' wel zo te functioneren: het is de bevinding van het bestaan die de de honger naar het Woord oproept (en als gevolg van het horen van dit Woord de messiaanse verwachting).

Dat het op deze wijze functioneert, komt ongetwijfeld ook door de psychologische kracht en het inlevingsvermogen waarmee Miskotte de bevinding van het bestaan tekent. Zowel 'Van verborgen omgang' als 'In ruimte gezet' is wat mij betreft een illustratie van wat Miskotte in

⁸¹ Neven, 'Opstanding als motief van het verhaal bij K.H. Miskotte', 72.

⁸² Miskotte, VW 14, 148.

1956 in *Als de goden zwijgen* als bevinding beschrijft, 'een aura van ervaring rondom de acte van het vertrouwen', want er is een 'overwicht van het licht'. Dat overwicht 'wordt geboren in wat wij bevinding noemen en onderstelt daarom zowel de aanvechting der onverwachte verborgenheid als de troost der intermitterende tegenwoordigheid'.⁸³

Hoewel dit voor beide besproken teksten geldt is er geen eenduidig antwoord te geven op de vraag welk accent Miskotte hier precies aanbrengt in zijn onderscheid tussen de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan. Dat komt doordat het bestaan in beide teksten heel anders wordt ingevuld. Bij 'Van verborgen omgang' gaat het om het persoonlijke bestaan met zijn blijdschap en zijn zorgen, bij 'In ruimte gezet' om het bestaan in een wereld vol geweld. Desondanks kun je in beide gevallen zeggen dat de bevinding van het Woord de overhand heeft over de bevinding van het bestaan, want in beide gevallen zet de bevinding van het Woord het bestaan in een ander licht. Daarin brengt Miskotte wel degelijk een belangrijk accent in, want dit zorgt ervoor dat de bevinding van het Woord ons niet doet afkeren van het bestaan, maar het bestaan te zien in het licht van het evangelie, ook wanneer onze ervaring dat tegenspreekt.

⁸³ K.H. Miskotte, *Als de goden zwijgen. Over de zin van het Oude Testament* (Haarlem: Uitgeversmaatschappij Holland 1966, voor het eerst verschenen in 1956), 206-207.

Hoofdstuk 4: Bevinding vanaf 1960

4.1 inleiding

Het vierde hoofdstuk vormt het hoofddeel van de thesis. In dit hoofdstuk worden vrijwel alle teksten die Miskotte na 1960 over de bevinding schrijft, besproken.⁸⁴ Het hoofdstuk sluit af met een concluderende analyse.

4.2 eerste tekst: 'Een exempel van bijbelse vroomheid'

In 1960 schrijft Miskotte een meditatie over Psalm 19 voor het tijdschrift *Wending*, een tijdschrift over evangelie en cultuur dat net als *In de Waagschaal* net na de oorlog is ontstaan en tot 1991 werd uitgegeven. Deze meditatie is opgenomen in *VW 14* en deze tekst gebruik ik als brontekst.⁸⁵

Miskotte geeft deze meditatie als titel 'Een exempel van bijbelse vroomheid'. Je struikelt bijna over de filosofen en dichters die hij in deze meditatie aanhaalt, in zijn poging het bestaan van de moderne mens tot op haar dieptedimensies te peilen. Het zijn stemmingen waarin Miskotte zich herkent (en waarin hij dus solidair is met de wereld) en hij zet hier de grondtoon van de dankbaarheid vanuit Psalm 19 tegenover. De kennis hiervan roept de bevinding van het Woord op, wat weer leidt tot goede daden in een leven dat vaak vergeefs lijkt maar dat is verborgen in God (Kolossenzen 3). Het christelijk geloof gaat daarom nooit over het scheppen van een ideale wereld, maar om het wandelen met God en zijn gebod in een wereld die zich van God en levenszin verlaten waant.

Wie daarom in de Schrift naar mystiek zoekt, zoekt tevergeefs. Het gaat in de Schrift over bevinding, over de vreze des Heren. Het zijn:

'De zielsbewegingen (liefde, trouw, billijkheid, verontwaardiging, trots, pijn en onmacht) die de centrale komst en kennis van het Woord begeleiden. Het zijn de stemmingen, die de kiem van de daden koesteren, van de daden die gericht zijn op de aarde, de heiliging van de aarde, de arbeid aan het betrekkelijke, vergankelijke, bedreigde, veelszins vergeefse leven' (210).

De vreze des Heren is voor Miskotte dus een werkwoord. 'Zoals het kunstwerk mij in de bewondering of beter in het bewonderen zet, zo zet God (of het Woord van God) mij in de vreze, beter: in het vrezen, in het machtige huiveren voor de genaderijke overmacht van mijn Bevrijder'. Wie gelooft 'kent zichzelf eerst in de goede, uitgaande daden' (211). Dat betekent dat vroomheid en rechtvaardigheid onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De bijbelse vroomheid richt zich daarom ook niet op de hemel, want 'er is loon, goede vergelding in overvloed overal op aarde, waar de vermaning die uitgaat van de rechtsgedingen van JHWH wordt ernstig genomen' (215).

Hoewel Miskotte de bijbelse vroomheid beschrijft als nuchter, betekent dat niet dat deze ongevoelig is, of strikt rationeel. Met nuchterheid bedoelt Miskotte dat de bijbelse vroomheid niet leidt tot het koesteren van de eigen ervaring met God, tot een vorm van vroomheid waarbij men met een boekje in een hoekje duikt, maar dat deze leidt tot daden. Het zijn echter wel bepaalde stemmingen die tot deze daden leiden, door Miskotte zielsbewegingen

⁸⁴ Met de disclaimer 'vrijwel alle' bedoel ik dat er ongetwijfeld nog meer teksten van Miskotte uit deze periode zijn te vinden waarin hij iets over de bevinding zegt, maar deze hebben mijns inziens niet de bevinding als hoofdonderwerp, daarom laat ik ze buiten beschouwing.

⁸⁵ K.H. Miskotte, 'Een exempel van bijbelse vroomheid', in: *VW 14*, 201-221. De paginanummers tussen haakjes verwijzen naar deze uitgave. De tekst is eerder heruitgegeven in 1969 (*Kennis en bevinding*).

genoemd, die worden opgeroepen door het gelovig horen van het Woord. De kennis van het geloof leidt dus tot deze stemmingen (die je in dit geval de bevinding van het Woord kunt noemen), of miskottiaans gezegd: de stemmingen begeleiden de kennis van het geloof. Daarom is de kennis van het geloof nooit enkel verstandelijk en rationeel, ze is ook gevoelsmatig, en precies dit is intiem en persoonlijk.⁸⁶

4.3 tweede tekst: *De weg van het gebed*

In 1962 verschijnt *De weg van het gebed*, gebaseerd op tien artikelen over het gebed die Miskotte in 1960 en 1961 schrijft voor *In de Waagschaal*. Ik gebruik de tweede druk als brontekst. Deze verschijnt in 1965 en door Miskotte licht bewerkt.⁸⁷ In *De weg van het gebed* toont Miskotte zich niet alleen een bekwaam theoloog, maar vooral een pastoraal betrokken predikant, die mensen de weg wijst om tot bidden te komen op een manier die niet egocentrisch is, maar tot stand komt in solidariteit met de mensen om je heen en leidt tot een verstilde omgang met God.⁸⁸ Dat is ook precies wat hij er in 1969 in een preek zelf over zegt:

‘Gebed is - ik heb het getracht te zeggen in mijn boekje over ‘de weg van het gebed’ - het is de vorm van leven, het is de binnenkant van het leven in zijn totaliteit. En daarom heeft het ook zoveel vormen. Vandaar is het vol kreten, vandaar is het vol mystiek, vandaar is het vol verwijding, de kern ziet wijd.’⁸⁹

Bidden is voor Miskotte een vorm van leren leven met God, schrijft Maarten den Dulk, ‘wat alleen gaat als je iets beseft van de beweging van God als metgezel van dag tot dag’. Bidden maakt je voor Miskotte een bondgenoot van God. ‘Dat gaat voorbij aan mystiek en bevindelijkheid en voert midden in de strijd om het bestaan. Wie bidt, staat met de poten in de modder.’⁹⁰ Dit is dezelfde toon als uit ‘Een exempel van bijbelse vroomheid’: bevinding leidt niet tot individualistische zelfgenoegzaamheid, maar tot daden.

Maar het gebed is voor Miskotte allereerst het antwoord op het Woord van God, een antwoord dat nooit uit ons religieus karakter opkomt, maar uit de Heilige Geest. Daarom is dit in de eerste plaats een dankgebed, voor de daden van God. Bidden bestaat echter ook uit belijden, van zowel geloof als schuld. De vergeving van de schuld doet ons geloften afleggen, bidden is daarom niet passief. Bidden heeft alles met gehoorzaamheid te maken (wat Den Dulk dus met de poten in de modder staan noemt). Zo roept het een het ander op. Daar hoort ook de vraag bij dat God ons geeft wat wij nodig hebben. Dat is volgens Miskotte het Rijk. Wie daarom bidt voor de overheid, zet zich in voor de rechtstaat. Wie bidt om vrede, probeert zelf een vredestichter te zijn. Want wie zich aan de Vader toevertrouwt, moet doen wat de Vader zegt. Hierin zie je opnieuw hoe belangrijk het voor Miskotte is om het bestaan te zien in het licht van de kennis van God (en, zou je hier wel aan toe kunnen voegen: zijn goede geboden), en daar ook naar te handelen.

Het vragen om de komst van het Rijk is verbonden met de voorbede, als een verwijding van ons hart, door een stem te zijn voor hen die ‘die *verstomd* zijn onder het eigen lot en die geen stem meer hebben, omdat God voor hen onwerkelijk is of onverschillig, of Hij voor hen het masker draagt van het onverbiddelijke lot’ (50). Hierin toont Miskotte zich duidelijk

⁸⁶ Hansen, ‘Gereformeerde mistiek?’, 374.

⁸⁷ K.H. Miskotte, *De weg van het gebed* (’s Gravenhage: Boekencentrum 1965). De paginanummers tussen haakjes verwijzen naar deze uitgave.

⁸⁸ Bras, *Een met de Ene*, 137.

⁸⁹ Van der Velden, K.H. *Miskotte als prediker*, 113.

⁹⁰ Maarten den Dulk, ‘Mystiek en bevinding’, *In de Waagschaal*, 45/1 (2016, beide citaten).

solidair met zijn tijdgenoten. Een gebed dat van dank naar biecht, van vragen naar voorbede gaat, hoopt God steeds dieper te leren kennen. De kern van de kennis van God die door zo'n gebed wordt verkregen is 'dat God niet samen met de wereldmachten *tegenover* ons staat, maar veeleer aan onze zijde' (61). Dat is opnieuw geen puur rationele kennis, want deze wetenschap wordt net als de bijbelse vroomheid waarover het in Psalm 19 gaat, begeleidt met bepaalde stemmingen, 'van de nabijheid der liefde Gods, de stille bevinding van de verborgen omgang, het indringende van de kennis van de gemeenschap des Heren' (62). Hier stuit Miskotte net als in 'Van verborgen omgang' op de grenzen van de taal om uit te drukken welke stemmingen de bevinding van het Woord oproept:

'ja, dáár vervult ons 'met al de heiligen' de zekerheid, dat er maar één heerlijke arbeid-der-ziel overblijft, waarin háár *schepselmatige* waardigheid uitkomt: de arbeid, de breedte en de lengte, die diepte en de hoogte af te meten, om te *begrijpen* de Liefde, die de kennis te boven gaat' (68-69).

Die lofzang breekt naar buiten toe en wordt publiek. Loven is leven, en daarom roept Miskotte op om deel te nemen aan de liturgie. Dit is een terugkerend element in zijn werk: voor de kennis van God, die de bevinding werkt, moet je jezelf openstellen, niet alleen door het gewone leven in het licht van de kennis van God te zien, maar ook door de zondag een glans over het gewone leven te laten werpen.

De lofzang is echter geen eindpunt op de weg van het gebed, want wij weten vaak niet wat wij moeten bidden. Het is daarom de Geest die ervoor zorgt dat 'wij *mét ons onvermogen opgenomen* worden in Zijn vermogen' (91). Hij geeft ons gebed richting, zodat 'ondanks ons falen, de diepste richting van ons gebed in overeenstemming zal zijn met de laatste Bedoeling Gods' (100). Dat is niet zozeer een houding, het is eerder een kreet vanuit de diepte. Er bestaat daarom een sterke verwantschap tussen het zuchten van de wereld en dat van Gods kinderen. Volgens Matthijs van Campen werd bidden voor Miskotte daarom 'steeds meer een ingaan in het donker om God daar op verrassende wijze te vinden in het aangezicht van Jezus Christus'.⁹¹ Hij leest *De weg van het gebed* als een gerijpte uiting hiervan. 'Miskotte leert ons het gebed te beoefenen in een permanente luisterhouding en wisselwerking met de Heilige Schrift. Bidden is antwoorden op het levende Woord, het gebed is weerklink op de klank van Gods beloften.'⁹²

4.4 derde tekst: 'De enkeling in zijn strijd'

In 1964 schrijft Miskotte een meditatie over Psalm 27, die als zes opeenvolgende artikelen verschijnt in *In de Waagschaal*. Deze meditatie is opgenomen in *VW 14* en deze tekst gebruik ik als brontekst.⁹³ Hij geeft deze meditatie als titel 'De enkeling en zijn strijd'. Hoe houden we het in dit leven uit, wanneer onze moed sterft? Door de kennis van God, want 'de moed om te zijn ligt in de kennis van het zijn, het wezen van de Heer' (312). Daarom zijn geloof en bestaan 'eigenlijk synoniem, voor zover Gods zonen antwoord zeggen op Zijn goddelijk Amen (...), in het waagstuk van de strijd, in het *vertrouwen op de trouw* van deze God' (313). Wie twijfelt aan de trouw van God, twijfelt daarom aan het bestaan van God. Niet de almacht maakt God tot God, maar de trouw. Geloven in Gods trouw, 'is het apriori van het volk van God, waarbij het leeft en strijdt, aangemoedigd door het licht vóór alle licht en duister, opgenomen in het heil van de bevrijding, die *is* boven leven en dood' (314). In deze

⁹¹ Van Campen, 'Een wak in de hemel', 258.

⁹² Van Campen, 'Een wak in de hemel', 266.

⁹³ K.H. Miskotte, 'De enkeling en zijn strijd', in: *VW 14*, 312-336. De paginanummers tussen haakjes verwijzen naar deze uitgave. De tekst is eerder heruitgegeven in 1969 (*Kennis en bevinding*).

meditatie lijkt Miskotte terug te keren bij het uitgangspunt van 'Van verborgen omgang': de verhouding van de enkeling tot God. Maar net als in die artikelenserie is de enkeling nooit op zichzelf aangewezen. Dat wordt al duidelijk vanaf het allereerste begin, in de manier waarop Miskotte 'de moed om te zijn' formuleert en bestaan en trouw van God met elkaar verbindt (wat, zonder hem bij de naam te noemen, even subtiele als scherpe kritiek op Paul Tillich is, die ook spreekt over de moed om te zijn, maar waarbij de mens als het erop aankomt echter op zichzelf is aangewezen).

Hoewel Miskotte ook hier weer scherpe kritiek uitoefent op 'een christenheid die het zo vaak de hoogste wijsheid acht zich terug te trekken in een religieus gevoel om uit te blazen' (315), erkent hij dat er ook sprake is van momenten van vrede. God weet dat onze kracht zwak is en geeft daarom adempauzes. Daarbij gaat het om de inkeer:

'Maar niet allereerst de inkeer tot onszelf, het gaat om de inkeer tot Gods 'liefelijkheid', Zijn milddadigheid. *Die* mag worden aanschouwd in de tempel! Daar is de onthulling van de vrede, die het apriori was en die toch schuil ging en bijna teloor ging in het (toch) 'heilig' rumoer, in de spanningen om te volharden in het geloof' (317).

Het gaat hier eenvoudigweg om kerkgang. Wanneer we daar niet naar verlangen, hebben we blijkbaar niet gevochten om ons geloof werkelijk praktijk te laten zijn en zijn we dus niet moe. 'Dan verbeelden we ons in het geloof te staan en houden het in ons hart voor een goedmoedige waanzin één ding te begeren' (318). De werkelijkheid van het bestaan, als een bestaan vol geweld, vertoont hier sterke gelijkenissen met 'In ruimte gezet'. Belangrijk verschil is natuurlijk wel dat het hier niet om oorlogsomstandigheden gaat. Het is hier dus niet het fysieke leven dat wordt bedreigd, maar het innerlijke leven, de ziel. De dichter van Psalm 27 zegt niet dat hij naar de tempel wil gaan, hij wil in de tempel wonen:

'En hier is, dunkt mij, de *sleutel* voor de rechte zin van de bevinding, de bevinding *van* het geloof (en niet de bevinding waarop het geloof zou kunnen gefundeerd worden) (...) ik heb begeerd in de tempel te wonen, *want* buiten in het open veld heb ik bij tijden geweldige en tere dingen ondervonden (...) Hier gaat het waarachtig om bevinding, maar in de historie, in de biografie, in de totaliteit van ons leven. Het is niet een bevinding aangaande wat in de ziel omgaat, het is een *méégaan* in de curve van de messiaanse beweging' (320).

Hier gebeurt iets wat je zeker na het lezen van 'In ruimte gezet' niet zou verwachten. Want de bevinding van het Woord wordt hier niet opgedaan tijdens de kerkgang, het is de bevinding van het Woord in het open veld (het gewone leven, met haar blijdschap en haar verdriet) die naar de kerk, de gemeente doet verlangen, waarbij de verleiding bestaat dat je in de kerk wilt blijven. Maar dat kan niet. We gaan steeds weer de wereld in en vanuit de wereld komen we in de kerk. Het lijkt nu haast alsof Miskotte zijn eerdere werk tegenspreekt, omdat de bevinding daar ook nadrukkelijk wordt verbonden met verschillende stemmingen die het geloof begeleiden, terwijl Miskotte hier zegt dat het er in de bevinding niet om gaat wat er in de ziel omgaat.

Ik denk dat dit niet zo is, want juist het meegaan in de curve van de messiaanse beweging roept stemmingen op. Ik denk daarbij aan de messiaanse verwachting, die voor Miskotte sterk met de bevinding wordt verbonden, en het gebed, dat, zoals we bij *De weg van het gebed* hebben gezien zowel de kennis van God verdiept als aanzet tot handelen, tot gehoorzaamheid, tot doen wat de Vader zegt. In de wereld deelt de gelovige in de bevinding van een bestaan dat wanhoop oproept en daarom drukt de onzekerheid van het leven op de

messiaanse mens. Daarom roept deze steeds om houvast. Dit roepen wordt verbonden met het zoeken van Gods aangezicht. Daarom is geestelijk leven 'niet eerst medemenselijkheid, maar eerst kennis van Gods Aangezicht. Op grond daarvan kan de messiaanse mens nu en dan iets doen tot leniging van de echte nood van zijn medemensen, welke is: God ontberen' (326).

Hier maakt Miskotte opnieuw de volgorde duidelijk: het is de kennis van God die ons doet handelen, of die nu wordt opgedaan in de kerk, of in het open veld. Die kennis is nooit enkel rationeel, zagen we al eerder, maar intiem en persoonlijk. Zo is de messiaanse mens iemand die 'een weg gaat midden door de wereld, de weg van het geloof, van het uiterste risico weerloos te gaan in de strijd van het leven, vechtend *om* God en *voor* Hem' (328). Het is opvallend dat Miskotte hier geen term uit de Schrift gebruikt, de smalle weg (Mattheüs 7:13 en 14). Want daar lijkt het hier wel om te gaan. Als wij niet hadden geloofd, zouden we in wanhoop eindigen (wij, want zo leest Miskotte de Psalmen: het ik in de Psalmen is het gemeente-ik, een wij dus). Wij moeten leren wachten op God. Wachten is:

'een kernwoord van het Oude Testament. Het markeert de afstand van Godsbezit en godsvervuldheid, het geeft een grens aan voor alle activisme, ook het goede, het geheiligde, het bevat een wenk de blik te heffen naar de toekomst, naar wat verborgen is, niet in de 'schoot der goden' maar in het hart van God (...) 'Wachten' en 'verwachten' is een typisch niet-religieus woord, alleen in Israël bekend; het is het waarmede dat Gods volk evenzeer met *geduld* als met ijver in de geschiedenis blijft staan, hoe dubbelzinnig die moge schijnen, hoe bar het er mag toegaan' (335).

Hier wijst Miskotte opnieuw op de messiaanse verwachting. Het zit niet in onze natuur om te wachten, wij willen wanneer we worden geraakt door de nood van de wereld gaan handelen (wat Miskotte maar al te goed herkent in Roland Holst). Wat Miskotte hier wil zeggen begrijp ik daarom zo: geloven is handelend wachten en wachtend handelen. Enkel handelen maakt wanhopig, enkel wachten maakt passief. De bevinding van het Woord werkt daarom zowel geduld als ijver.

4.5 vierde tekst: 'Op weg naar de tempel'

In 1966 schrijft Miskotte vier meditaties naar aanleiding van vier verschillende pelgrimspsalmen (Miskotte spreekt van optochtsliederen), die hij samen als titel 'Op weg naar de tempel' geeft. Deze meditaties verschijnen in *In de Waagschaal* en zijn ook opgenomen in *VW 14*. Ik gebruik deze tekst als brontekst.⁹⁴ Wanneer je deze meditaties vergelijkt met de vorige teksten, valt allereerst de rust op. Miskotte gunt zichzelf even een adempauze en voegt zich in de stoet van de pelgrims die op weg zijn naar Jeruzalem. Alleen daarom al is de bevinding niet individualistisch. Maar dat is ze dus ook niet omdat deze ervaring iets uitwerkt: nieuwe moed om in het gewone leven de aarde weer tot een tuin te maken. Dat wekt uiteraard de messiaanse verwachting op, want de aarde is geen tuin.

De eerste meditatie is naar aanleiding van Psalm 126:5 ('die met tranen zaaien, zullen met gejuich maaien') en heeft als titel 'Na de bevrijding'. Dit vers lijkt een algemene regel aan te geven, 'die uit de ervaring is afgelezen en waar een bemoediging zonder voorbehoud voor de toekomst in besloten ligt' (405). Zo lijkt het haast een magische suggestie te zijn. Dat kan niet de bedoeling zijn. En toch ligt er een geheim in besloten. 'Deze psalm spreekt echt ná de bevrijding uit de ballingschap en vanuit het ijle gevoel van weemoed, als voor ogen ligt wat ervan kwam en het besef veld wint dat men verder moet, dat het ons niet vrijstaat niet

⁹⁴ K.H. Miskotte, 'Op weg naar de tempel', in: *VW 14*, 405-417. De paginanummers tussen haakjes verwijzen naar deze uitgave. De tekst is eerder heruitgegeven in 1969 (*Kennis en bevinding*).

meer mee te doen' (406). Zo is het toch een regel, want wij zijn '*dieper bevrijd dan teleurgesteld*' (407). Tegelijkertijd kunnen we 'niet vergeten hoe leven is tegengevallen, daarom wenen wij; wij kunnen *nog minder vergeten* hoezeer we onze bevrijding als een droom beleefd hebben, daarom zaaien wij in hoop.' (407).

Het kan haast niet anders, of Miskotte spreekt hier met het oog op de bevrijding na de Tweede Wereldoorlog, terwijl hij hier denkt aan de teleurstelling dat dit bij velen niet heeft geleid tot een dieper geloof in God of het opheffen van de richtingenstrijd binnen de kerk en de antithese eerder is versterkt (ook politiek gezien, de Doorbraak is mislukt). In die zin zou je kunnen zeggen dat het gewone leven hem diep heeft teleurgesteld en juist dan werkt de kennis van het Woord de bevinding dat wij dieper bevrijdt zijn dan teleurgesteld. Desondanks gaan God kinderen 'verend en bedachtzaam over de oude aarde, hun uitgedorde vaderland, in de hoop op een wending hier, naar het beeld en gelijkenis van de grote wending ginds, toen de Heer grote dingen aan hen gedaan heeft en zij waren verblijd' (408). Dit laat zien dat Miskotte bij de messiaanse verwachting niet alleen aan Gods grote toekomst denkt, maar ook aan tekenen hiervan in onze eigen tijd, in ons eigen gewone leven.

De tweede meditatie ontspringt aan Psalm 131 en heeft als titel 'Eenvoud en inkeer'. Het is goed te begrijpen dat deze tekst veel wordt aangehaald in mystieke traktaten, als voorbeeld 'van de *onthechting* van het aardse bestaan en de versterving van het menselijk ik' (408). Maar door de Psalm zo te lezen, wordt ze losgezongen van haar context. Het is namelijk een lied van de gemeente, een optochtslied, dat werd gezongen door de pelgrims die op weg waren naar Jeruzalem. 'De stilte die erin heerst, grijpt, dunkt me, vooruit op de stilte van het heiligdom. Het volk is door nood en dood heengegaan' (409). Hier benadrukt Miskotte nog maar eens dat de bevinding nooit tot een individualistisch geloof kan leiden.

De derde meditatie ontleent Miskotte aan Psalm 133 en krijgt als titel 'Samen zitten'. In deze Psalm klinkt geen klacht, het is alsof iemand enkel nog mompelt van tevredenheid, 'als *troost* na al de verwarring van zijn leven, de bedreiging van zijn volk en de aanvechting van de rechtvaardigen, en nu na de lange voorbereiding en de zware tocht dit uitzicht: we zullen samen zijn, samen zitten' (411). Samen zitten, dat is goed en liefelijk. Geen oecumenische idealen, geen ethisch programma, enkel het constateren van een groot geluk. 'Passief in hoogste actie, stil en vol zoemend geluid van vrede in het binnenste, verloren in horen, als er iets wezenlijks te horen valt, zingend, als het hart ertoe dringt' (413).

De laatste meditatie in deze reeks gaat over Psalm 134 en heeft als titel 'De aftocht'. Dit is het afscheidslied, de pelgrims gaan weer naar huis. Miskotte vergelijkt de gang naar de tempel met de kerkgang, waar het woord van verzoening heeft geklonken en vervolgens de zegen klinkt. Vanuit de kerk gaan we als gezegende mensen weer de wereld in, om tot zegen te zijn. Hier blijkt opnieuw hoeveel waarde Miskotte hecht aan de verkondiging als de vernieuwing van de kennis van het geloof en het effect dat dit vervolgens heeft op het gewone leven, om juist daarin tot zegen te kunnen zijn voor je omgeving.

4.6 vijfde tekst: 'Geloof en aanvechting'

In *VW 14* zijn een zevental teksten opgenomen onder de titel 'Geloof en aanvechting'. Miskotte bundelde deze teksten zelf eerder in *Kennis en bevinding*. Van deze teksten zijn er vier na 1960 geschreven en deze bespreek ik hieronder, waarbij ik als brontekst *VW 14* gebruik.⁹⁵ Het gaat hierbij om één meditatie naar aanleiding van een gedicht van Guido

⁹⁵ K.H. Miskotte, 'Geloof en aanvechting', in: *VW 14*, 181-196. De paginanummers tussen haakjes verwijzen naar deze uitgave. De tekst is eerder heruitgegeven in 1969 (*Kennis en bevinding*).

Gezelle en drie meditaties die ontleend zijn aan een Psalm. Veel meer dan in de vorige teksten staat in deze meditaties de aanvechting centraal, al komt dit in *De weg van het gebed* zeker ook ter sprake. Daarnaast valt in deze meditaties vooral op hoe persoonlijk de bevinding voor Miskotte is. Dit heeft ongetwijfeld te maken met zijn eigen ervaring van ongelooft, en het steeds weer moeten horen van Gods stem.

De tekst over het gedicht van Gezelle draagt als titel 'Het geluid van de tamboerijn' en is ontleend aan het gedicht 'De Beltrommel', waarin een engel in gesprek is met 'een bedroefde ziel' (181). Het evangelie heeft weliswaar het laatste woord, maar:

'het is ook duidelijk dat na de beste vertolking van de heilswaarheid, nota bene uit de mond van een engel, de mens nog antwoorden kan met mismoedigheid en de bede ongestoord te mogen blijven bij het koesteren van het diepste verdriet in het hart' (183).

Hier pakt Miskotte de bevinding van het Woord op een heel andere manier, die echter wel heel realistisch is: er wordt geen antwoord gegeven op het Woord, omdat men het eigen verdriet blijft koesteren. De engel wijst vervolgens op de natuur, waar 'de lente, de bloemen, de beken leven en lachen in het schudden van de tamboerijn' (183). De natuur antwoordt God dus wel! Juist dit gegeven laat zien dat een mens in tegenstelling tot de natuur niet als vanzelf antwoord aan God geeft, en dat er 'een 'naprediker' nodig is om het mensenwoord te integreren in een dieper verband, een hoger verbond' (184). Het kan haast niet anders, of Miskotte doelt hier op de Heilige Geest (maar dat zegt hij dus niet).

Er is daarom geen sprake van 'natuurlijk godsgeloof', maar de trouw en nabijheid van God kan wel worden afgelezen uit de natuur. Het is echter niet natuur zelf die ons God doet kennen, 'de 'liefde' voor de natuur is echter een *overdracht* van de godsliefde', ze wekt op 'tot de verheerlijking. Dat kan alleen echt zijn (...) als de beltrommel heeft geklonken achter alle mensenwoorden, als door dat geluid de ziel werd aangeschoten, gewond en bevrijd' (185). Je kunt de natuur dus op twee manieren bekijken. Je kunt er gewoon van genieten en misschien zelfs denken dat je God kunt leren kennen uit de natuur, al is dat niet zo. Maar je kunt ook eerst het Woord van God horen en vervolgens Gods trouw zien in de natuur. Dat zie je alleen wanneer je in de verkondiging van het evangelie het geluid van de tamboerijn hebt gehoord. Die ervaring, dat is de bevinding van het Woord.

Deze tekst laat daarom niet alleen zien hoezeer Miskotte afstand heeft genomen van natuurmystiek, maar ook hoezeer de bevinding voor hem persoonlijk is. Het geluid van de tamboerijn is iets dat je zelf moet horen, zodat je zelf het bestaan (en de natuur!) kunt zien in het licht van Gods trouw. Dat wekt bevinding op. Dat is trouwens iets wat Miskotte zelf ook overkomt, vertelt Bert ter Schegget. Het is een prachtige anekdote, die ik hieronder in zijn geheel weergeef, omdat juist deze anekdote precies laat zien hoe de bevinding de natuur in een ander licht zet, in het licht van de kennis van God, van Gods trouw:

'Niet lang voor zijn dood liep ik met Miskotte in de tuin van de Olde Wehme, de oude pastorie in Voorst, waar hij zijn laatste jaren doorbracht. Het was helder en zonnig weer en het voorjaar liet zich prachtig zien. We stonden tenslotte bij het zijhek, waar de enorme beuken zich verheffen, die de tuin nog altijd kronen. Ik weet niet meer waarover wij spraken. Maar plotseling keek Miskotte omhoog in het geweldige bladerdak van de bomen, dat zich scherp aftekende tegen de blauwe lucht. Hij hield ontzettend van bomen. (...) Hij keek omhoog, werd ontroerd en zei: 'De engelen hebben een wak in de hemel geslagen.'⁹⁶

⁹⁶ G.H. ter Schegget, 'Indachtig KHM', in: D. Monshouwer (red.), *Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976). Brug tussen cultuur & theologie* (Kampen: Kok 1995), 11

De tweede meditatie in deze reeks is ontleend aan Psalm 88:11 en heeft als titel 'In extremis'. In Psalm 88 klinkt enkel klacht, deze Psalm biedt 'de gelegenheid (of de eis) zich in deze vertwijfeling te herkennen' (186). Dat zou de moderne mens niet moeilijk moeten vallen, het is voor Miskotte dus een Psalm die bij uitstek de bevinding van het bestaan zonder God tekent. Met andere woorden: het is alsof in deze Psalm enkel wordt gerekend met de bevinding van het bestaan, dat zonder God tot wanhoop leidt.

En toch staat deze Psalm in de Schrift, het is zelfs een gebed. Er wordt ook helemaal niets gevraagd. In deze Psalm 'gromt in de diepte agressie tegen hen die nog bazelen van betere dingen met liederen over de toekomst' (186). Het is alsof je moderne literatuur leest. 'Nooit is de literatuur zo boordevol wanhoop geweest als nu' (187). En toch is dit 'bij uitstek gebed, puur gebed, schaamteloos vraaggebed (...) niet om uitkomst (...) het gebed is hier het zuchten en woelen van een die op zijn uiterste ligt'. Desondanks ontkent dit gebed God niet, het is juist zo dat 'in al die negatieve ervaringen God *tegenwoordig* is, als dader, als sloper, als vernietiger' (187). Maar:

'Is dit nu alles? Het is een miniem fragment van de volheid van de Schriften, maar ik denk dat al het positieve ertegenover staat: het verbond Gods en het heil, de bevrijding, de opstanding, nooit echt ernstig kan worden genomen dan door een mens *in extremis* [Mk. 5:23], dan door een wezenlijk weten hoe de mens nu voor God ligt: ik verzink' (188).

Hier valt opnieuw op hoezeer Miskotte de bevinding als iets persoonlijks ziet, waarbij het Woord van de andere kant komt en pas werkelijk gehoord kan worden als alles ons ontvalt. Het gaat hierbij echter niet om zondebesef, maar om een totale ervaring van zinloosheid. Je zou hierbij wellicht kunnen zeggen dat deze bevinding van zinloosheid, als de bevinding van het bestaan, geen aanknopingspunt voor het evangelie is, maar dat het evangelie wel een antwoord op deze ervaring is, omdat dit het lege bestaan vervult.

De derde meditatie is eveneens aan Psalm 88 ontleend, maar dan aan vers 15. Deze heeft als titel 'Een eenzaam werk'. Miskotte herhaalt met andere woorden wat hij in de vorige meditatie schrijft, 'het is zeker dat *wie tot deze naaktheid en bestaansnood niet wil ingaan* niet zal kunnen verstaan wat het andere inhoudt: o, God, van mijn bevrijding!' (192). Miskotte toont zich hier zeer kritisch op '*het kerkelijk bedrijf*' dat wel '*een samenzwering*' lijkt 'om dit alles te liquideren, om de aangevochtenen de mond te snoeren' (192).

Hier valt opnieuw het persoonlijke in de bevinding bij Miskotte op, waarbij hier ook een sterke pastorale bewogenheid meespeelt. Daarbij heeft hij ook een ontdekkende boodschap: je kunt als kerk wel afkerig zijn van jammerklachten, maar dan ontken je simpelweg wat er onder mensen leeft, dan reken je totaal niet met de bevinding van het bestaan. Daarover gaat het in Psalm 88 en daar moet je niet over zwijgen, want dan ontken je de werkelijkheid. En toch is deze psalm '*een lofzegging*, daarvoor dat een mens, een volk onder de dichte hemel van de ervaring dat alles *zeggen* mag als klacht uit het leven' (192).

De laatste meditatie draagt als titel 'Resignatie en ironie' en is ontleend aan Psalm 90:9 en Job 7:21. Het behoort tot de moderne levenshouding om zonder hoop te leven, constateert Miskotte: 'nu kan een mens beginnen zichzelf te zijn (...) Zonder zichzelf, ook maar in de verbeelding, te willen overstijgen, leeft de mens in het hem zo ruim, voorlopig grenzeloos gelaten geluk' (192). Het is een vorm van resignatie (gelatenheid), waarvan Miskotte eerlijk de voordelen durft te benoemen. Het is een stemming die hij ook in Job 7:21 aantreft. Hier is sprake van een 'diepe waarachtigheid' en een volstrekte eerlijkheid over de eigen toestand. Er is geen verwachting. 'Als de muziek in de dingen tot op de grond toe is afgebroken, zal

men nieuwe muziek maken met verveling doorregen en opgepept met noodseinen' (194). Het overschot aan energie dat deze gelatenheid oplevert, leidt daarom tot ironie:

'Maar hoor, hoor! Hij zoekt mij, stel je voor, Hij zoekt mij! Ja, als het te laat is, dan komt de Mensenhoeder opdraven, bespottelijk gewichtig want Hij schijnt niet door te hebben dat ik er 'natuurlijk' niet meer ben omdat ik 'dood' ben' (195).

Toch geldt juist hier: 'het kloppen van het gebroken hart is nog hoorbaar, het hameren van de vergane hoop nog present' (195). Hier is Miskotte weer met Kafka in gesprek, die hij al in het begin van de jaren twintig heeft leren kennen. Kafka schrijft over de afwezigheid van God, wat Miskotte interpreteert als het verlangen naar de aanwezigheid van God. Juist vanwege de verborgenheid van God is waarachtigheid zo belangrijk, anders ga je jezelf een God scheppen, terwijl het Woord van de andere komt, dwars tegen onze ervaringen in. Het antwoord op het Woord komt daarom ook niet uit onszelf op, het is de liefde Gods die in ons hart is uitgestort (Romeinen 5:5) en daarom geven wij antwoord.

4.7 twee korte teksten: 'iets over bevinding' en 'Rekenschap'

Wie wil begrijpen wat bevinding voor Miskotte is, kan niet om twee korte teksten uit deze periode heen. De eerste versijnt in 1968 in twee delen in *In de Waagschaal*, 'iets over bevinding'. De tweede is de inleiding op de bundel *Kennis en bevinding*, 'Rekenschap'. Beide teksten zijn opgenomen in *VW 14* en deze gebruik ik als brontekst.⁹⁷

In 'iets over de bevinding' vertelt Miskotte iets over de verwantschap die hij voelt met de theologen uit de Nadere Reformatie. De Nadere Reformatie gaat voor Miskotte bij uitstek over de bevinding, want deze kwam op 'uit de zorg of het bij vele christenen toch niet iets uitwendigs was, het geloof, iets aangeleerds, iets leerstelligs, iets van horen-zeggen' (424). Het is vooral Bernardus Smytegelt die op grote waardering kan rekenen. Het lijkt er op dat Miskotte in Smytegelt een medestander ziet, die net als hij op zoek is naar:

'de vervreemden van de tijd, vervreemd van het evangelie, van de rechtvaardiging, de rechtvaardiging van de goddelozen, dat wil zeggen dat de vrijspraak niet wacht tot wij hem en zijn genade zoeken, maar buiten ons om ons ontheft van de bittere consequenties van ons leven zonder-hem; dat hijzelf wat wij hem schuldig gebleven zijn toedekt en in onze plaats gaat staan om alles te lijden' (430).

Dit is Miskotte ten voeten uit: het is het Woord van God zelf dat zeker is, niet onze ervaring. De bevinding van het Woord is antwoord en komt op uit het geloof als de kennis van God. Dat Miskotte in Smytegelt een medestander ziet, heeft ongetwijfeld ook te maken met de wijze waarop hij het gesprek aanging met de denkers van zijn tijd en het feit dat hij zich scherp uitsprak tegen misstanden onder de elite van zijn tijd. Dat past helemaal bij wat Miskotte ziet als dat wat de bevinding van het Woord werkt: dan kun je niet zwijgen over onrecht.

In 'Rekenschap' geeft Miskotte een wat langere definitie van wat hij onder bevinding verstaat en het is de moeite waard deze in zijn geheel weer te geven:

'De bevinding hebben we niet te verstaan als zielservaring waarop het geloof en de zekerheid van het geloof zou kunnen rusten. Hier is met wat wij 'ervaren' iets veel breder bedoeld. In onze tijd en in ons onderbewuste is bevinding betrokken op onze wereld en op het leven van de wereld, zoveel mogelijk

⁹⁷ K.H. Miskotte, 'iets over bevinding', in: *VW 14*, 423-430 en 'Rekenschap' in: *VW 14*, 431-436. De paginanummers tussen haakjes verwijzen naar deze uitgave.

doorlicht en geordend vanuit de kennis van het geloof. Niet in de onmiddellijkheid van de geloofsakte, maar gefiltreerd en gezuiverd door de kennis ontstaat wat wij bevinding noemen. Wij spreken daarom niet van 'geloof en bevinding' maar van 'kennis en bevinding' (431).

Het opmerkelijke is natuurlijk dat dit eigenlijk geen definitie is. Maar in dit citaat legt Miskotte wel uit wat Van der Velden ziet als het samenvallen van de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan. In de prediking wordt de bevinding vertolkt vanuit:

'een exegetisch draagvlak, daarnaast moet de kennis van het bijbels abc worden overgedragen op spontane, aan de tijd (dat is dus aan onze innerlijke beleving van leven en wereld) aangepaste wijze. Maar de ondertoon van de bezinning op het eigen bestaan: hoe we persoonlijk eraan toe zijn voor God, mag nooit worden gemist. En dat wordt, als we het wél zien, tegenwoordig uit de verkondiging weggedrongen' (432).

Dit laatste toont wel aan dat je Miskotte er niet van kunt beschuldigen dat het geloof voor hem iets objectivistisch is en dat zijn theologie vooral een maatschappelijke spits heeft. Integendeel: de verhouding tot God is voor Miskotte zeer persoonlijk, maar daarbij is het dus nooit zo dat de ervaring van die verhouding grond voor het geloof is. Want dat kan alleen het Woord van God zijn. Daarnaast is het geloof en de bevinding die dit geloof begeleidt, nooit individualistisch. De wedergeboorte door de Geest is verweven met alles wat een mens in het leven overkomt. Miskotte hoopt daarom:

'de verstrooide kinderen Gods te dienen met het eenvoudige, het geestelijk-evidente, het ontdekkende, het genezende, het verblijdende, dat door middel van de kennis van het woord Gods in de bevinding wordt ondervonden, gesmaakt, genoten, met stilte en eerbied in het hart bewaard, maar ook geproefd als bittere medicijn, ondergaan als een alomvattend oordeel, gegeven als uitdaging en uitnodiging, om de toe-eigening van het ware leven te strijden en niet af te laten' (433).

Hier klinkt pas echt een definitie, want hier geeft Miskotte woorden aan de stemmingen die de bevinding oproept, de stemmingen die het geloof als de kennis van God begeleiden. Dat alles ziet Miskotte bij uitstek gebeuren in de Psalmen, 'nergens is de bevinding die wij bedoelen zo zuiver aan te treffen' (434). Die zuiverheid bestaat uit vier punten: de bevinding blijft niet beperkt tot de enkele ziel, de bevinding is geen voorwaarde voor het geloof, 'maar een toegevoegde waarde aan een kennis die door het geloof gekwalificeerd is', daarnaast geven de psalmen 'gestalte aan de dubbelzinnigheid van de ervaring van het wereldgebeuren' en tenslotte dreigt de aanvechting in de psalmen:

'niet zozeer het persoonlijk heil te roven maar ook de zin voor onze geest te verduisteren, zozeer dat de ingezetenen van het land der levenden niet zelden tot de grens van de vertwijfeling worden gedreven; een vertwijfeling die niet zo ver is van de moderne mens' (434-435).

Kortom: in de psalmen wordt volledig recht gedaan aan de bevinding van het bestaan, maar dan wel door mensen voor wie het bestaan wordt doorlicht door de kennis van God. Dat is wat Miskotte zijn tijdgenoten toewenst: kennis van God, zodat het naakte bestaan wordt vervuld en het volle bestaan wordt ervaren.

4.8 conclusie

Het vorige hoofdstuk sloot af met de (tussentijdse) conclusie dat de bevinding van het Woord de overhand heeft over de bevinding van het bestaan, omdat de bevinding van het

Woord het bestaan in een ander licht zet, het licht van het evangelie ('een overwicht van licht'), zelfs wanneer onze ervaring dat tegenspreekt. Wie gelooft, keert zich daarom niet af van het bestaan, maar wordt er door de bevinding toe aangezet om rechtvaardig te handelen. Zo vallen de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan ineen, omdat het gepredikte evangelie dan wordt geloofd. Die conclusie blijft aan het einde van dit hoofdstuk staan, maar ik spits deze hier nog wat verder toe, op basis van de opbrengsten uit dit hoofdstuk. Ik noem vijf punten, als accenten die Miskotte in deze periode aanbrengt in het gesprek over de bevinding.

(1) Kennis van het geloof is geen puur rationele zaak, maar raakt de hele mens, kortom: het hart. Het geloven van het evangelie roept de bevinding van het Woord op, als stemmingen die dit geloof begeleiden. Dit is verbonden met de eerste theologische lijn uit hoofdstuk 2: openbaring gaat aan ervaring vooraf. Dit was al zichtbaar in de periode voor 1960, maar het is met name in 'Een exemplaar van bijbelse vroomheid' waarin deze elementen nog sterker worden aangezet.

(2) De bevinding van het Woord is persoonlijk, in de bevinding is sprake van omgangskennis. Dat kwam al sterk naar voren in 'Van verborgen omgang' en wordt door Miskotte nog eens onderstreept in 'Rekenschap', waarin hij zijn zorgen uit over een prediking waarin juist dit persoonlijke element wordt gemist. Dit is verbonden met de tweede theologische lijn uit hoofdstuk 2: bevinding is persoonlijk, maar nooit individualistisch.

(3) De bevinding roept stemmingen op. Dat geldt voor de bevinding van het bestaan, want kennis van de dieptedimensies van het bestaan leidt zonder God tot wanhoop, maar het geldt eveneens voor de bevinding van het Woord. De bevinding van het Woord leidt tot verschillende stemmingen, zowel blijde als verdrietige stemmingen. Hierin is een continuïteit zichtbaar tussen de periode voor 1960 en de periode na 1960, met dit verschil dat Miskotte in de teksten na 1960 nadrukkelijk op zoek is naar de stemmingen die de bevinding van het bestaan zonder God oproept (met name in *De weg van het gebed* en 'Geloof en aanvechting'). Dit is verbonden met de derde theologische lijn: de bevinding wordt opgedaan in het gewone leven.

(4) De kerkgang is van groot belang voor de vernieuwing van de kennis van het geloof en daarmee is de kerkgang dus van groot belang voor de bevinding. Want het is de kennis van het geloof die tot bevinding van het Woord leidt. Vanuit de kerkgang gaat de gemeente de wereld in, waar deze bevinding hen aanzet tot rechtvaardige daden en de messiaanse verwachting, want de wereld is niet zoals ze in het licht van het evangelie zou moeten zijn (de bevinding veroorzaakt dus ook onrust!). In de kerkdienst klinkt steeds het woord van de verzoening, gevolgd door de zegen, en vanuit die zegen kan wie gelooft tot zegen voor de wereld zijn (waarmee het belang van kerkgang, dat ook zichtbaar is bij 'In ruimte gezet' zich verdiept in deze periode, met name in 'Op weg naar de tempel' en 'De enkeling en zijn strijd'). Dit is verbonden met zowel de eerste als de tweede theologische lijn uit hoofdstuk 2. Daarnaast wordt hier de vierde theologische lijn zichtbaar: de bevinding hangt sterk samen met het verwachten van dat wat je nog niet ziet maar wel gelooft.

(5) In de teksten die in dit hoofdstuk zijn besproken, valt op hoeveel waarde Miskotte aan solidariteit met de wereld om hem heen hecht. Ik vermoed dat het bestaan daarom zo negatief gekleurd is in deze teksten, omdat Miskotte hier het bestaan zonder God wil peilen en doorgronden. Zo gaat hij naast zijn tijdgenoten staan. Dit komt sterk naar voren in *De weg van het gebed*, waar Miskotte door het gebed een stem wil geven aan wie geen stem heeft. Deze focus op de negatieve aspecten van het bestaan heeft wel een keerzijde, want het goede van het bestaan sneeuwt zo onder. Juist dat mag er bij Miskotte zeker zijn, wat

duidelijk blijkt uit zijn nadruk op het gewone leven. Daarbij moet echter wel worden bedacht dat Miskotte daarbij denkt vanuit de kennis van het geloof, die de glans van de verzoening over het gewone leven legt. Dat bestaan verschilt dus van het bestaan zonder God, want de kennis van dit bestaan leidt tot wanhoop. Daar wil Miskotte niet boven, maar naast gaan staan, omdat hij dit herkent.

Vanuit deze vijf punten wordt duidelijk dat de continuïteit tussen de teksten die Miskotte voor 1960 en daarna schrijft weliswaar groot is, maar dat er wel wat een accentverschil is. Miskotte is na 1960 veel nadrukkelijker op zoek is naar het peilen van de bevinding van het bestaan zonder God, door zo naast zijn tijdgenoten te kunnen gaan staan, om zo juist over hun bestaan het licht van het evangelie te laten schijnen.

Hoofdstuk 5: Conclusie

5.1 beantwoording van de onderzoeksvraag

Wat is het tegoe van het onderscheid tussen de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord bij Miskotte en hoe komen de accenten die Miskotte hiermee legt tot uitdrukking ten opzichte van opvattingen over de bevinding zoals bij Van Ruler (bevinding leidt tot transformatie van de maatschappij) en De Reuver (bevinding is vooral persoonlijk)?

De beantwoording van deze vraag valt uiteen in vier delen: allereerst het benoemen van de accenten die Miskotte aanbrengt in het gesprek over de bevinding met zijn onderscheid tussen de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord (5.1.1), vervolgens waarin deze accenten tot uitdrukking komen in vergelijking met Van Ruler (5.1.2) en hoe deze tot uitdrukking komt in vergelijking met De Reuver (5.1.3). Tenslotte volgt het tegoe (5.1.4).

5.1.1 accenten

Ik noem bij de accenten die Miskotte aanbrengt in het gesprek over de bevinding zeven punten, die voortvloeien uit de drie voorgaande hoofdstukken.

(1) Door te spreken over de bevinding van het bestaan, wordt het bestaan (en daarmee de menselijke ervaring) volstrekt serieus genomen. Het gaat Miskotte om het werkelijk begrijpen van de ander, of deze zich nu binnen of buiten de kerk bevindt. Dat maakt hem niet alleen psychologisch gezien sterk, het zorgt er ook voor dat de ander zich gekend weet. Zo werkt het bij Miskotte zelf trouwens ook: hij weet zich gekend door de moderne literatuur. Maar hij weet zich boven alles gekend door God en daarom is het hem er steeds om te doen dat het licht van God over het bestaan valt, zodat het bestaan wordt gezien in het licht van die kennis. Ik zie dit met name gebeuren in 'Een exempel van bijbelse vroomheid', waar Miskotte de toon van de dankbaarheid (en de stemmingen die dat oproept) plaatst tegenover de stemmingen die het bestaan zonder God oproepen, waarin hij zich dus wel herkent.

(2) Hoewel het er Miskotte altijd om gaat het bestaan te zien in het licht van de kennis van God, schept het spreken over de bevinding van een bestaan zonder God de mogelijkheid om volledig recht te doen aan de kennis van het bestaan zonder God. Dit bestaan kan zodoende eerlijk en oprecht tegemoet worden getreden, sterker nog, voor hen die de dieptedimensies van dit bestaan peilen, kan oprechte waardering worden opgebracht. Dat blijkt bijvoorbeeld in de manier waarop Miskotte omgaat met de moderne literatuur. Hij heeft op geen enkele manier minachting voor wie niet gelooft en illustreert daarmee dat geloof genade is. Ik zie dit bijvoorbeeld gebeuren in 'Geloof en aanvechting', maar het is ook een belangrijk onderdeel van zijn biografie, waarbij ik bijvoorbeeld denk aan zijn waardering voor Henriëtte Roland Holst en Franz Kafka.

(3) Het onderscheid tussen de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord schept de mogelijkheid om de zekerheid van het Woord te benadrukken, want het Woord gaat boven het bestaan uit. Dat is weliswaar een aangevochten zekerheid, maar deze zekerheid ligt daarom ook niet in onszelf en onze ervaringen. Deze ligt buiten ons, in het Woord van God. De openbaring komt eerst, de ervaring volgt. Het gelovig horen van het Woord maakt ons in het bestaan een getuige van de hoop die in ons leeft. Die hoop heeft alles te maken met bevinding, met het verwachten van dat wat je nog niet ziet, maar wel

gelooft. Hier komen meerdere lijnen samen. In 'Van verborgen omgang' benadrukt Miskotte dat de openbaring aan de ervaring voorafgaat, omdat de verborgen omgang van God uit begint. Hierin komt de bevinding van het bestaan zoals Miskotte deze in de jaren zestig begrijpt nog niet tot uitdrukking. In die zin is 'In ruimte gezet' een tussenstap: het bestaan is daar een bestaan vol geweld, een bestaan waarin de belofte van het evangelie wordt aangevochten, maar waarin die belofte wel zekerder is (omdat ze van God komt) dan de ervaring van het bestaan (het bestaan is vol geweld en zal dat altijd blijven). Het bestaan komt dan in Gods licht te staan. In de teksten in de jaren zestig maakt Miskotte duidelijk dat de aanvechting ook van binnenuit komt, omdat ook wie gelooft deelt in de bevinding van een bestaan zonder God. Geloven is daarom soms ook een eenzame weg, waarbij we moeten leren wachten op God, zoals Miskotte in 'De enkeling en zijn strijd' duidelijk maakt.

(4) De bevinding is persoonlijk en raakt ons hele mens-zijn. Dit geldt voor zowel de bevinding van het bestaan als de bevinding van het Woord. Kennis van de dieptedimensies van het bestaan laat ons niet ongemoeid, het roept stemmingen op. Dit is goed te zien in de meditaties over Psalm 88. Dat geldt eveneens voor de kennis van het geloof, God biedt ons Zijn vriendschap, er is sprake van verborgen omgang. In tegenstelling tot de kennis van het bestaan zonder God roept de kennis van het geloof geen wanhoop, maar allereerst dankbaarheid op. Dit is te lezen in 'Een exempel van bijbelse vroomheid'. Wanneer Miskotte in zijn meditatief-theologisch werk over kennis spreekt, moet altijd in het achterhoofd worden gehouden dat dit meer omvat dan rationele kennis. Kennis roept stemmingen op en daarom raakt kennis ons hele mens-zijn, ons hart dus. Wie gelooft, weet zich door God gekend en ziet het bestaan vervolgens ook in dat licht. Dat maakt deze kennis bevrijdend, wat bijvoorbeeld blijkt in *De weg van het gebed* en 'De enkeling en zijn strijd'. In deze teksten blijkt echter ook dat de bevinding van het Woord onrust oproept, omdat de wereld niet is zoals ze in het licht van het evangelie zou moeten zijn. De stemmingen die de bevinding van het Woord oproept, zetten daarom aan tot handelen en verdiepen de kennis van God vervolgens ook.

(5) De bevinding van het Woord is weliswaar persoonlijk, maar maakt nooit individualistisch en doet al helemaal niet zwelgen in eigen vroomheid. Dat zou ook niet kunnen, want de kennis van het geloof moet steeds worden vernieuwd. Het geloof is nooit ons eigendom, wat ik als een rode lijn zie in het werk van Miskotte. Voor de vernieuwing (en de verdieping) van de kennis van het geloof is de gemeente, en daarmee dus de kerkgang, essentieel. In de verkondiging klinkt het Woord van de verzoening, het beslissende Woord over ons leven. Dat Woord komt van de andere kant en het gelovig horen hiervan roept de bevinding op. Dat Woord moet ons steeds opnieuw worden aangezegd. Dit blijkt bijvoorbeeld bij 'In ruimte gezet', maar ook 'Op weg naar de tempel' is hier een goed voorbeeld van.

(6) Het onderscheid tussen de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord zorgt voor een balans tussen bidden en werken, tussen verwachten en profetische actie. De kennis van het geloof zet het bestaan namelijk in het goede licht, in het licht van het evangelie. Berusting is daardoor uitgesloten, want geloof en gehoorzaamheid gaan samen. Of, zoals Miskotte het zegt in *De weg van het gebed*: wie op de Vader vertrouwt, moet doen wat de Vader zegt. Maar zelfoverschatting in de vorm van het zelf willen scheppen van een nieuwe wereld is eveneens uitgesloten, want met name in 'De enkeling en zijn strijd' maakt Miskotte duidelijk dat wij moeten wachten op God (en dat dit wachten nooit een passief wachten is, maar verwachten en daarom dus ook handelen in het licht van deze messiaanse verwachting).

(7) De bevinding van het bestaan zonder God roept weliswaar wanhoop op, maar wanneer het bestaan wordt gezien in het licht van de kennis van God, kan het bestaan ook werkelijk

als een zegen worden ervaren, omdat God zich hierin kenbaar maakt. Dat blijkt niet heel sterk uit de teksten die ik heb gelezen (alleen in 'Het geluid van de tamboerijn' schemert dit door), maar wel in de anekdote die Bert ter Schegget optekent (zie pagina 35 onderaan). Hierin wordt de natuur in het licht van de kennis van God tot schepping. Het doet denken aan een prachtig lied van Jan Wit, een dichter die Miskotte goed kende:

Gij hebt de bloemen op de velden
met koninklijke pracht bekleed.
De zorgeloze vogels melden
dat Gij uw schepping niet vergeet.
't Is alles een gelijkenis
van meer dan aards geheimenis.

Laat dan mijn hart U toebehoren
en laat mij door de wereld gaan
met open ogen, open oren
om al uw tekens te verstaan.
Dan is het aardse leven goed,
omdat de hemel mij begroet.

Dit lied heeft Miskotte vast aangesproken, want het is een prachtige illustratie van het zien van de wereld in het licht van de kennis van God.⁹⁸

5.1.2 Arnold van Ruler

De overeenkomsten tussen Miskotte en Van Ruler met betrekking tot de bevinding lijken in eerste instantie groter te zijn dan de verschillen.⁹⁹ Voor beiden is de bevinding (van het Woord) het werk van de Geest en ontspringt deze dus niet aan onze geest, gaat het in de bevinding om de hele mens en het hele leven en is de bevinding geen voorwaarde maar begeleiding bij het geloof, omdat het erom gaat dat men in het geloof werkelijk wordt teruggeworpen op het Woord van God. Daarnaast wordt God nooit helemaal gekend, maar wordt een vreemde God ons in de verborgen omgang wel eigen (waarbij God dus altijd een tegenover blijft). Daarnaast is er een opvallende overeenkomst die raakt aan de bevinding van het bestaan bij Miskotte. Van Ruler constateert namelijk:

‘een diepgaande verwantschap in structuur tussen het bevindelijke leven en het levensgevoel dat tot uitdrukking komt in het existentialisme en de psychoanalyse (...) Aan beide zijden worden de spanningen en raadselen van het mens-zijn op een ongeëvenaard diepe en radicale wijze gevoeld en aan de dag gebracht’.¹⁰⁰

Dit lijkt op het spreken van Miskotte over de kennis van de dieptedimensies van het bestaan, dat de bevinding van het bestaan oproept. Het geloof zal daarom volgens Van Ruler de hele mens moeten doortrekken. Het geloof kan dus geen vlucht in de geborgenheid zijn, want zo wordt de werkelijkheid verdrongen. Wie gelooft ‘zal er weet van moeten hebben dat God zelf

⁹⁸ Het gaat om lied 978:3 en 4 uit *Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk* (Utrecht: Liedboek BV 2013).

⁹⁹ De visie van Van Ruler op de bevinding is in deze paragraaf net als paragraaf 1.4.1 gebaseerd op Van Ruler, ‘De bevinding’. Ik gebruik dit als enige tekst van Van Ruler, uiteraard zullen er in andere teksten wellicht weer andere accenten klinken, maar op deze manier is het gesprek tussen Miskotte en Van Ruler duidelijk ingekaderd.

¹⁰⁰ Van Ruler, ‘De bevinding’, 57.

in de volkomen verlorenheid van de mens tegenwoordig wil zijn en dat de mens daarom het in zijn nood-in-de-wereld moet en kan uithouden'.¹⁰¹ Toch wordt precies hier een belangrijk accentverschil zichtbaar. Want voor Van Ruler zet deze bevinding, die het bestaan ziet in het licht van de kennis van God en in dat licht wil handelen, niet aan tot solidariteit met wie niet gelooft en rechtvaardig handelen, maar tot transformatie van de maatschappij:

'Juist en alleen aan de bevindelijke kennis van de Here ontstijgt een visioen over de bestemming van de wereld, de inrichting van de samenleving, de ordening van het leven, waaruit de culturele arbeid pas recht kan opbloeien.'¹⁰²

Dit is voor Van Ruler het grote gelijk van de Nadere Reformatie, waar 'de reformatie van de zeden' even serieus werd genomen als 'de reformatie van het hart'. Er is daarom een twee-eenheid tussen kerk en staat voor Van Ruler. Hij betreurt daarom dat dit ideaal al snel uit beeld is geraakt en 'alle bevindelijke aandacht wordt samengetrokken op de ziel en haar verhouding tot God'.¹⁰³ Van Ruler erkent dat waar wel is geprobeerd het volksleven te reformeren dat lang niet altijd goed is gegaan, omdat er vaak sprake was van 'veel krampachtigheid, kortzichtigheid en doodgewoon conservatisme', en hij erkent eveneens 'dat het wezen Gods in zijn overvloed nooit ten volle is uit te drukken in enige vorm van mens zijn', maar dat het na de achttiende eeuw niet eens meer serieus geprobeerd is, betreurt hij zeer.¹⁰⁴

Zowel bij Van Ruler als Miskotte is er door de bevinding sprake van messiaanse verwachting. Maar waar Miskotte kan wachten, kan Van Ruler dat niet. Daar bedoel ik mee dat Van Ruler het Koninkrijk van God op deze aarde het liefst zo veel mogelijk van staatswege concretiseert, daartoe aangezet door de bevinding. Dat betekent niet dat Miskotte niets doet of dat de bevinding bij hem niet in verbinding staat met het Koninkrijk. Want de bevinding zet hem er juist toe aan om rechtvaardig te handelen, maar dit wil hij niet doen door de wereld van staatswege te reformeren, maar door samen te werken met iedereen die humaniteit voorstaat.

Miskotte deelt de zorg van Van Ruler dat de bevinding wordt beperkt tot het eigen hart, maar het reformeren van de maatschappij lost dit voor Miskotte niet op. Het zou juist averechts kunnen werken, omdat je mensen zo dwingt tot een christelijk leven waar ze zelf niet voor hebben gekozen, waardoor het niet meer dan een vorm zou zijn. Hier staat iets belangrijks op het spel, want beslissingen over een mensenleven die het hele bestaan raken, vallen voor Miskotte niet in het parlement, maar in de kerk, tijdens de verkondiging. In de verkondiging wordt het bestaan gepeild (en weten hoorders zich zo dus gekend!) en klinkt het getuigenis van Gods liefde. Waar dat getuigenis wordt geloofd, bloeit de bevinding op, gaan geloof en gehoorzaamheid samen op en wordt het bestaan in Gods licht gezien.

Hiermee wil ik niet suggereren dat Van Ruler voor een vormendienst opteert, integendeel (dat zou ook in flagrante tegenspraak zijn met zijn pleidooi voor de bevinding die het hele kerkelijke leven doortrekt). Een theocratisch ideaal loopt echter wel dat risico en juist daar maakt Miskotte attent op. Wie op het hart mikt, moet zich daar op richten. Geloof moet van binnenuit groeien en kan niet van bovenaf worden opgelegd. Van Ruler maakt zo echter wel attent op de waarde van Gods goede geboden voor de hele samenleving. De waarde van die geboden zal Miskotte niet ontkennen, het van staatswege opleggen wijst hij af.

¹⁰¹ Van Ruler, 'De bevinding', 57.

¹⁰² Van Ruler, 'De bevinding', 58.

¹⁰³ Van Ruler, 'De bevinding', 59.

¹⁰⁴ Van Ruler, 'De bevinding', 60.

5.1.3 Arie de Reuver

In tegenstelling tot Van Ruler lijken de verschillen tussen Miskotte en De Reuver in eerste instantie wat groter te zijn. Dat heeft vooral te maken met het feit dat De Reuver zich in het spreken over de bevinding strikt op de enkeling en diens geloofservaring richt.¹⁰⁵ Toch zijn er ook wel een paar belangrijke overeenkomsten. Want beide theologen benadrukken dat bevinding geen grond voor, maar vrucht van het geloof is en dat de zekerheid van het geloof daarom nooit in ons of onze ervaringen kan liggen. Daarnaast legt ook De Reuver de vinger bij het belang van de gemeente, 'de Geest laat zich niet opsluiten in de kleine ruimte van de mensenzijde, maar de bediening van Woord en sacrament, dat is zijn smidse'.¹⁰⁶ De wereld komt bij De Reuver alleen in beeld als zondige wereld. Het zijn daarom de gevolgen van de zonde die ons doen zuchten. De Reuver spreekt hier over het zuchten in Romeinen 8:23 en 24 en dus niet over het zuchten van de schepping in vers 19.

Dat is veelzeggend: het menselijk bestaan als schepselmatig bestaan komt in dit artikel niet in beeld, het gaat er De Reuver om het werk van de Geest in de enkele mens te omschrijven. Aanvechting is bij De Reuver daarom niet zoals bij Miskotte de ervaring van zinloosheid of het worstelen met Gods verborgenheid, maar de aanvechting of Gods beloften ook jou gelden.¹⁰⁷ Het is te kort door de bocht om te zeggen dat Miskotte die aanvechting helemaal niet kent, maar het is wel zo dat de focus bij Miskotte heel anders is en hier dus een belangrijk accentverschil zichtbaar wordt. Miskotte zoekt in zijn spreken over de bevinding aansluiting bij zijn tijdgenoten en daarbij is het concept van de bevinding van het bestaan behulpzaam. Het is er hem steeds om te doen zijn tijdgenoten te begrijpen en hun nood te peilen, terwijl De Reuver is gefocust op kerkmensen die onzeker zijn over hun aandeel in Christus. Die hobbel moet eerst worden genomen, pas dan kan de aandacht zich op de wereld richten en het zien van de wereld in het licht van de kennis van God.

Je kunt vanuit het begrip bevinding zoals Miskotte dat hanteert terechte vragen aan De Reuver stellen, waaruit het tegengestelde bij Miskotte blijkt. Zorgt de aanpak van De Reuver er bijvoorbeeld niet voor dat de focus helemaal op de eigen ziel komt te liggen? Is hij zich ervan bewust dat de gemeente niet in een vacuüm leeft en deelt in de bevinding van het bestaan, en dat de vragen vanuit dat bestaan dus ook in de gemeente leven? Maakt De Reuver door deze aanpak het verschil tussen kerk en wereld niet veel te groot? Toch denk ik dat je De Reuver zeker met die laatste vraag tekort doet, wat bijvoorbeeld blijkt uit wat hij schrijft over vreemdelingschap (wat verrassend veel overeenkomsten vertoont met de beschrijving van de messiaanse mens in 'De enkeling en zijn strijd', zie paragraaf 4.4):

'Dat kruis krijgt gestalte doordat wij als Christus in de wereld gaan staan: vreemd, anders, haaks, gehaat, kruiselings, gekruisigd. Wij dragen zijn smaadheid buiten de legerplaats van de publieke opinie, de mode, het denken, de cultuur, het kerkisme, de gevierde godsdienstigheid (...) Toch, deze vreemdelingschap heeft een doelgerichtheid buiten haarzelf. De christelijke distantie is er niet om haarzelfs wil. Ze heeft een evangelisch, evangelisatorisch oogmerk. Ze is geen hooghartig isolement of laaghartige desertie. Maar zij is een aristocratie van de Geest, welke juist gepaard gaat met een diepgaand saamhorigheidsgevoel met het zuchten van de schepping.'¹⁰⁸

Hier komt Romeinen 8:19 wel in beeld, maar werkt De Reuver dat verder niet uit. Maar dit citaat laat wel precies zien dat ook voor De Reuver bevinding nooit een zwelgen in eigen

¹⁰⁵ De visie van De Reuver op de bevinding is in deze paragraaf net als paragraaf 1.4.1 gebaseerd op De Reuver, 'Bevinding naar de Schrift'.

¹⁰⁶ De Reuver, 'Bevinding naar de Schrift', 29.

¹⁰⁷ De Reuver, 'Bevinding naar de Schrift', 43-44.

¹⁰⁸ De Reuver, 'Bevinding naar de Schrift', 37.

vroomheid kan zijn, maar dat de bevinding doet lijden aan de wereld en aan het lijden van de wereld. Dat is dus wel iets anders dan jezelf van de wereld afwenden.

5.1.4 tegoed

In de inleiding (paragraaf 1.2) heb ik al een paar mogelijke lijnen genoemd die je vanuit het begrip bevinding zoals Miskotte dat hanteert kunt trekken naar vandaag de dag. Ik werk deze hier nog wat verder uit en vorm op basis van het voorgaande enkele lijnen toe. Deze lijnen vormen voor mij het theologisch tegoed van het onderscheid tussen de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord. Hiermee wordt de relevantie van het begrip bevinding zoals Miskotte dat hanteert aangetoond voor de kerk van vandaag.

(1) De horizontale en de verticale dimensie van het geloof zijn bij Miskotte niet van elkaar te scheiden. Zo ontstaat er een balans tussen bidden en werken en tussen verwachting en profetische actie. Dit schept realiteitszin: wij kunnen het Koninkrijk van God zelf niet verwerkelijken, wij verwachten dit Koninkrijk. Maar het schept ook een heilige ijver: wie het Koninkrijk verwacht, probeert daar nu al iets van in de praktijk te brengen.

(2) Miskotte slaagt erin de geloofservaring volstrekt serieus te nemen, door de bevinding te omschrijven als stemmingen die door het gelovig horen van het Woord worden opgeroepen. Tegelijkertijd is deze geloofservaring voor hem geen norm of maatstaf en dat ervaar ik als bevrijdend in een belevingscultuur. Zekerheid ligt voor Miskotte nooit in onze ervaring, maar altijd buiten onszelf, in het Woord van God.

(3) Miskotte breekt een lans voor gevulde stilte door het belang van kerkgang te benadrukken, zodat de kennis van het geloof vernieuwd kan worden. Ik noem dit bewust gevulde stilte, want bij Miskotte is het doel van stil worden niet zozeer de bewustwording van de stemmen in ons eigen hart, we worden stil om het Woord van God te horen, het beslissende Woord over ons leven, zodat de bevinding op kan bloeien. De kerkgang is dus een bron voor de bevinding, want hier wordt de kennis van God opgedaan, verdiept en vernieuwd.

(4) Miskotte nodigt ertoe uit om de ander, of deze nu gelooft of niet, werkelijk te willen begrijpen door lang en aanhoudend te luisteren en daarbij altijd naast de ander te gaan staan (waardoor het zomaar kan gebeuren dat je de ander en de bestaansvragen van de ander in jezelf herkent, omdat je mens bent). Hier zit voor mij misschien wel de belangrijkste meerwaarde van de bevinding van het bestaan: niet-veroordelend luisteren, zoeken naar waar de ander zich bevindt en daar het licht van het evangelie over laten schijnen.

(5) Miskotte slaagt erin om het hele bestaan door het geloof in het licht van God te zien. Ik vind dat krachtig en inspirerend: door te benadrukken dat we het bestaan pas door de kennis van God in het goede licht zien, snijdt hij elke vorm van natuurlijke theologie de pas af. Het bekijken van bomen is geen opstapje naar God, maar in een boom kun je wel Gods trouw zien omdat je God kent. Wanneer het bestaan op die manier wordt gezien in het licht van God, doortrekt het geloof het hele leven, zodat het bestaan hierdoor wordt beziel.

5.2 evaluatie

In dit onderzoek staat het verhelderen van het tegoed van de bevinding bij Miskotte centraal, gestuurd vanuit het onderscheid tussen de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord zoals Van der Velden dit maakt. Ik heb Miskotte dus onderzocht door de lens van Van der Velden. Dat vind ik achteraf een goede keuze, omdat dit een duidelijk uitgangspunt bood bij de bestudering van de primaire bronnen. Daarbij bleek dat dit onderscheid ook in meditatief-theologische teksten van Miskotte goed is te zien, maar dat in tegenstelling tot de

preken die Van der Velden heeft onderzocht het woord bevinding zelf in de meeste gevallen wordt gebruikt voor wat Van der Velden de bevinding van het Woord noemt. Het is uiteraard aan te bevelen om de bevinding bij Miskotte ook vanuit andere invalshoeken te belichten, waarbij ik bijvoorbeeld denk aan de manier waarop Miskotte de Schrift gebruikt.

Een andere belangrijke keuze is de focus op meditatief-theologische teksten na 1960, waardoor het niet zo heel verrassend is dat het onderscheid zoals Van der Velden dat benoemd ook in deze teksten zichtbaar is, omdat Van der Velden zich heeft gericht op preken uit dezelfde periode. Het zou daarom boeiend zijn om te onderzoeken hoe dit onderscheid uit de verf komt in teksten in andere perioden in het leven van Miskotte. Mijn vermoeden is dat het onderscheid tussen de bevinding van het bestaan en de bevinding van het Woord ook in andere perioden functioneert, maar dat de focus daarbij nog wel iets meer ligt op het ineenschuiven van de bevinding van het Woord en de bevinding van het bestaan, zodat het leven wordt gezien in het licht van Gods Woord (juist doordat Miskotte zoveel nadruk legt op het gewone leven).

Daarnaast heb ik ervoor gekozen om Miskotte te vergelijken met Van Ruler en De Reuver. Ik denk dat zonder die vergelijking het tegoed van de bevinding bij Miskotte ook zichtbaar was geworden, maar door de vergelijking met Van Ruler en De Reuver wordt het tegoed wel beter zichtbaar. In het kader van dit onderzoek was het niet mogelijk om de bevinding bij Van Ruler en De Reuver verder uit te diepen, waardoor ik wel een beetje blij zitten met de vraag of ik deze theologen wel voldoende recht heb gedaan. Het zou in ieder geval aan te bevelen zijn om zeker de visie van Van Ruler op eenzelfde wijze uit te werken als ik nu met Miskotte heb gedaan, omdat de overeenkomsten in eerste instantie groot zijn, maar wanneer het om de toepassing in de praktijk gaat de verschillen toch wel heel groot zijn.

Ik heb een theoloog onderzocht die mij zeer aanspreekt. Ik denk dat het me is gelukt om mezelf kritisch tot Miskotte te verhouden, maar dat neemt niet weg dat ik het in veel zaken eenvoudigweg met hem eens ben. Dat is ongetwijfeld te merken. Desondanks ben ik blij dat ik deze keuze heb gemaakt, niet alleen omdat Miskotte mij inspireert, maar ook omdat hij mij uitdaagt om juist als theoloog en gelovige in het volle leven te staan en te zoeken naar een theologie en een verwoording van het evangelie die niet alleen de eigen groep aanspreekt, maar die de diepgang en de potentie heeft om alle tijdgenoten aan te spreken, doordat ze zich begrepen weten en in het hart geraakt.

Dat neemt niet weg dat ik nog wel twee vragen aan Miskotte heb, die mij uitnodigen tot verdere studie van zijn werk. Want hoe denkt Miskotte nu precies over plaatsvervangend? Want in *De weg van het gebed* schrijft Miskotte dat de gemeente plaatsvervangend bidt voor de wereld en daarin solidair met de wereld is. Bedoelt hij daarmee dat zoals Jezus Christus onze plaats inneemt zodat wij voor God kunnen bestaan, de gemeente de wereld bij God mag brengen, zodat de wereld voor God kan bestaan? Ik vind dat een hele mooie, maar ook wel heel uitdagende gedachte. Want kun je deze lijnen wel zo doortrekken? Mijn tweede vraag is de vraag naar de verkondiging. Voor mij is het perspectief van Miskotte zeer bevrijdend geweest (het evangelie mag je eenvoudigweg geloven, het wordt ons aangezegd), maar nu ik zelf voor mag gaan, merk ik dat ik dit soms ook wel lastig vind. Want volstaat het om de geschiede verzoening te verkondigen of moet ik ook een appèl doen op mijn hoorders om deze aan te nemen en dus niet af te wijzen?

Deze vragen komen zeker niet in mindering op de grote waardering die ik voor Miskotte heb en het theologisch tegoed dat ik bij hem zie, maar het zijn wel vragen waar ik nu nog geen duidelijk antwoord op heb gekregen. Maar ook dat is een uitnodiging om door te denken met Miskotte!

Bibliografie

In deze bibliografie is alle literatuur opgenomen die een beslissende rol speelt in de opbouw van het betoog. Ik heb dus niet alle literatuur opgenomen waarnaar wordt verwezen, omdat het soms enkel om een korte verwijzing gaat.

Primaire literatuur

Miskotte, K.H., 'Van verborgen omgang' in: *Mystiek en bevinding. Verzameld Werk 14* (Utrecht: Kok 2015, oorspronkelijk gepubliceerd in 1925), 61-85.

Miskotte, K.H., 'In ruimte gezet' in: *Mystiek en bevinding. Verzameld Werk 14* (Utrecht: Kok 2015, oorspronkelijk gepubliceerd in 1941), 113-165.

Miskotte, K.H., *Als de goden zwijgen. Over de zin van het Oude Testament* (Haarlem: Uitgeversmaatschappij Holland 1956).

Miskotte, K.H., 'Een exempel van bijbelse vroomheid' in: *Mystiek en bevinding. Verzameld Werk 14* (Utrecht: Kok 2015, oorspronkelijk gepubliceerd in 1960), 201-221.

Miskotte, K.H., *De weg van het gebed* ('s Gravenhage: Boekencentrum 1965, tweede gewijzigde druk).

Miskotte, K.H., 'De enkeling en zijn strijd' in: *Mystiek en bevinding. Verzameld Werk 14* (Utrecht: Kok 2015, oorspronkelijk gepubliceerd in 1964), 312-336.

Miskotte, K.H., 'Op weg naar de tempel' in: *Mystiek en bevinding. Verzameld Werk 14* (Utrecht: Kok 2015, oorspronkelijk gepubliceerd in 1965), 405-417.

Miskotte, K.H., 'Geloof en aanvechting' in: *Mystiek en bevinding. Verzameld Werk 14* (Utrecht: Kok 2015, als bundeling van teksten oorspronkelijk gepubliceerd in 1969), 181-196.

Miskotte, K.H., 'Iets over bevinding' in: *Mystiek en bevinding. Verzameld Werk 14* (Utrecht: Kok 2015, oorspronkelijk gepubliceerd in 1968), 423-430.

Miskotte, K.H., 'Rekenschap' in: *Mystiek en bevinding. Verzameld Werk 14* (Utrecht: Kok 2015, oorspronkelijk gepubliceerd in 1969), 431-436.

Secundaire literatuur

Beumer, J.J., *Intimiteit en solidariteit. Over het evenwicht tussen dogmatiek, mystiek en ethiek* (Baarn: Ten Have 1993).

Bras, Kick, *Een met de Ene. Protestantse mystiek van Abraham Kuyper tot Maria de Groot* (Vught: Skandalon 2013).

Brienen, T., *Bevinding. Aard en functie van de geloofsbeleving* (Kampen: Kok 1978).

Campen, M. van, 'Een wak in de hemel. Miskotte over het gebed' in: W. Dekker, G.C. den Hertog en Tjerk de Reus (red.), *Het tegoed van K.H. Miskotte. De actuele betekenis van zijn denken voor de gereformeerde theologie* (Zoetermeer: Boekencentrum 2006) 249-268.

Dekker, W., *Afwezigheid van God. Een onderzoek naar antwoorden bij W. Pannenberg, K.H. Miskotte en A. Houtepen* (Zoetermeer: Boekencentrum 2011).

Elbers, Mirjam, 'Inleiding' in: K.H. Miskotte, *Bijbels ABC* (Utrecht: KokBoekencentrum 2016).

Hansen, L.D., 'Gereformeerde mistiek? 'n Hooroverweging van "bevinding" by K.H. Miskotte', *NGTT* (Deel 50, Nummers 1 & 2 September en Desember 2009), 371-384.

Kruijf, G.G. de, *Heiden, Jood en Christen. Een studie over de theologie van K.H. Miskotte* (Baarn: Ten Have 1981).

Kruijf, G.G. de, 'Miskottes fenomenologische benadering van de cultuur' in: H.W. de Knijff en G.W. Neven, *Horen en zien. Opstellen over de theologie van K.H. Miskotte* (Kampen: Kok 1991), 13-24.

Liagre Böhl, Herman de, *Miskotte. Theoloog in de branding 1894-1976* (Amsterdam: Prometheus 2016).

Manen, Gerben van, *Ontmoeting met God. Een multiperspectivistisch model in het spoor van Franz Rosenzweig en K.H. Miskotte* (Zoetermeer: Boekencentrum Academic 2017).

Muis, J., 'K.H. Miskotte: De Naam in het midden' in: Jurjen Beumer (red.), *Zo de ouden zongen.... Leraar en leerling zijn in de theologie-beoefening (tussen 1945 en 2000)* (Baarn: Ten Have 1996), 113-129.

Miskotte, H.H., *Niet te vergeten Miskotte* (Kampen: Kok 1981).

Neven, G.W., 'Opstanding als motief van het verhaal bij K.H. Miskotte', in: G.C. den Hertog en G.W. Neven (red.), *Miskotte: hoofdlijnen van zijn theologie* (Kampen: Kok 1993), 59-74.

Reus, Tjerk de, 'Er is geen regel die niet op God betrokken zou zijn. Miskotte en de moderne literatuur' in: W. Dekker, G.C. den Hertog en Tjerk de Reus (red.), *Het tegoed van K.H. Miskotte. De actuele betekenis van zijn denken voor de gereformeerde theologie* (Zoetermeer: Boekencentrum 2006) 139-162.

Sar, H.W. van der, 'Zien op het gehoor af. Enkele structurele aspecten van Miskottes cultuuranalyse' in: H.W. de Knijff en G.W. Neven, *Horen en zien. Opstellen over de theologie van K.H. Miskotte* (Kampen: Kok 1991), 87-109.

Sar, H.W. van der, 'Het bijzondere van het gewone', in: G.C. den Hertog en G.W. Neven (red.), *Miskotte: hoofdlijnen van zijn theologie* (Kampen: Kok 1993), 75-101.

Schegget, G.H. ter, 'De bevinding bij K.H. Miskotte', in: H.W. de Knijff en G.W. Neven, *Horen en zien. Opstellen over de theologie van K.H. Miskotte* (Kampen: Kok 1991), 43-69.

Schegget, G.H. ter, 'Indachtig KHM' in: D. Monshouwer (red.), *Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976). Brug tussen cultuur & theologie* (Kampen: Kok 1995), 11-20.

Reuver, A. de, 'Bevinding naar de Schrift. Omgang met God in de Bijbel, naar Romeinen 8', in: G. Quispel e.a., *Mystiek en bevinding* (Kampen: Kok 1977), 22-44.

Ruler, A.A. van, 'De bevinding: proeve van een theologische benadering' in *Theologisch Werk III* (Nijkerk: Callenbach 1971), 43-60.

Vegt, M. van der, 'Miskotte en het Oude Testament. Over de zin van het Oude Testament', in: W. Dekker, G.C. den Hertog en Tjerk de Reus (red.), *Het tegoed van K.H. Miskotte. De actuele betekenis van zijn denken voor de gereformeerde theologie* (Zoetermeer: Boekencentrum 2006) 103-120.

Velden, M.J.G. van der, *K.H. Miskotte als prediker. Een homiletisch onderzoek* (Den Haag: Boekencentrum 1984).